

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ İDARƏETMƏ VƏ TEXNOLOGİYA KOLLECI

KƏRİMOVA ELNARƏ ELDAR QIZI

ARXIV İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ METODİKASI

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

BAKİ 2020

1. SAXLAMA VAHIDLƏRİNİN ARXIV FONDU DAXİLİNDƏ SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ

Saxlama vahidlərinin arxiv fondu daxilində sistemləşdirilməsi aşağıdakı əlamətlər üzrə aparılır:

1. struktur (aid olduğu struktur bölmələr üzrə);
2. xronoloji (aid olduğu tarixlər və dövrlər üzrə);
3. funksional (idarənin fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alınmaqla mövzu, məsələ üzrə);
4. nominal (sənəd növləri üzrə);
5. korrespondensiyalar üzrə (idarələr və şəxslərlə aparılmış yazıçmalar üzrə);
6. coğrafi (inzibati ərazilər və ya yaşayış yerləri üzrə);
7. müəlliflik (sənədin müəllifləri üzrə);

Saxlama vahidlərinin fond daxilində sistemləşdirilməsi zamanı göstərilən əlamətlərdən daha məqsədə uyğun olanı seçilir və fondun arxiv siyahılarının hazırlanmasında tətbiq olunur. Struktur və xronoloji əlamətlərin birləşdirilməsi sənədlərin xronoloji-struktur və struktur xronoloji əlamətlər üzrə sistemləşdirilməsinə imkan verir. Xronoloji-struktur sistemləşdirmə sxemi fəaliyyət göstərən və strukturu tez-tez dəyişmiş ləğv olunan idarələrin fondlarına tətbiq olunur. Bu növ sistemləşdirmədə saxlama vahidləri ilk olaraq fond daxilində illər və dövrlər üzrə, daha sonra il daxilində struktur bölmələr üzrə qruplaşdırılır. Struktur-xronoloji sistemləşdirmə sxemi stabil struktura malik idarələrin fondlarına tətbiq edilir. Bu sxem tətbiq olunduqda saxlama vahidləri əvvəlcə aid olduğu struktur bölmələr üzrə, daha sonra struktur bölmə daxilində illər üzrə xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırılır. Xronoloji-funksional və ya funksional-xronoloji sistemləşdirmə sxemləri strukturu tez-tez dəyişən idarələrin fondları üçün tətbiq olunur. Xronoloji-funksional sxem üzrə sistemləşdirmədə işlər ilk olaraq illər üzrə xronoloji ardıcılıqla, daha sonra il daxilində idarənin funksional fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qruplaşdırılır. Funksional-xronoloji sxem üzrə sistemləşdirmə aparıldıqda isə işlər ilk olaraq funksional əlamətlər üzrə, daha sonra

xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırılır. Xronoloji mövzu və ya mövzu xronoloji sistemləşdirmə sxemi həcmcə kiçik fondlara tətbiq edilir. Saxlama vahidlərinin mövzular üzrə sistemləşdirilməsi aparılır. Struktur bölmələri olmayan idarələrin fondları xronoloji-nominal və nominal-xronoloji sistemləşdirmə sxemləri üzrə qruplaşdırılır. Birləşmiş arxiv fonduna daxil olan saxlama vahidlərinin sistemləşdirilməsi fondtəşkiledən təşkilatın idarətmədə rolu, sənədlərin yaranma xronologiyası, təşkilatların əlifba sırası və digər əlamətlər üzrə aparılır. Arxiv kolleksiyalarının tərkibinə daxil olan saxlama vahidlərinin sistemləşdirmə sxemi həmin sənədlərin tərkibi və məzmununa uyğun seçilir.

Saxlama vahidlərinin arxiv siyahılarında sistemləşdirilməsi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır:

- saxlama vahidi hansı ildə başlanıbsa həmin ilə, yaxud davam etdirmək üçün digər təşkilatların daxil olduğu ilə aid edilir;
- plan, hesabat, smeta və onlara aid materiallar tərtib olunma tarixlərindən asılı olmayaraq hansı illər üçün tərtib olunubsa həmin illərə aid edilir. Uzun müddətli planlar onun fəaliyyətinin ilk ilinə, bu illərə aid hesabatlar isə hesabat dövrünün sonuncu ilinə aid edilir;
- bir struktur bölmədə açılmış və davam etdirmək üçün digər struktur bölməyə verilmiş iş başa çatdırıldığı struktur bölmələrə aid edilir;
- saxlama vahidinin il daxilində yerləşdirilməsi ardıcılığı, onun ilk və son tarixləri, aid olduğu struktur bölmənin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;

Saxlama vahidlərinin xronoloji ardıcılığı gün, ay, il üzrə müəyyən edilir. Eyni tarixlə başlanan saxlama vahidlərinin ardıcılığı onların son tarixi ilə müəyyənləşdirilir və daha tez başa çatmış saxlama vahidi siyahıya daha əvvəl daxil edilir. Şəxsi heyətə aid sənədlərə ayrıca siyahılar tərtib edilir və özünəməxsus qaydada sistemləşdirmə aparılır. İdarənin işçi personalının uçot-qeydiyyat sənədləri (şəxsi heyətə aid əmrlər, şəxsi uçot vərəqələri, şəxsi işlər, əmək müqavilələri, şəxsi hesablar, qeydiyyat kitabları və.s) şəxsi heyətə aid sənədlərin siyahılarına daxil edilir. Şəxsi heyətə aid sənədlər əsasən xronoloji əlamətlər üzrə

sistempləşdirilir, böyük sayda işçi personalı olan idarələrdə struktur-xronoloji sxem tətbiq olunur.

2. SAXLAMA VAHIDLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Kargüzarlıqda başa çatmış daimi və uzun müddət(10 ildən artıq) saxlanılan, həmçinin şəxsi heyətə aid işlər müvafiq qaydada tərtib və təsvir olunur, mühafizə üçün idarə arxivinə təhvil verilir. Saxlanma müddətlərinə müvafiq olaraq daimi, uzun müddət(10 ildən artıq) saxlanılan və cəxsi heyətə aid işlər tam, müvəqqəti saxlanılan(10ildən az) işlər isə qismən tərtib edilir. İşin tam tərtib edilməsinə onun tikilməsi(cildlənməsi), vərəqlərinin nömrələnməsi, təsdiq vərəqinin, daxili siyahısının hazırlanması və üz cildinin təsvir edilməsi daxildir. Müvəqqəti saxlanılan (10 ildən az) işlər müvafiq qaydada tərtib olunmadan dəftərxana qovluqlarında saxlanılır. İdarənin struktur bölmələrində icrası başa çatmış sənədlər təsdiq edilmiş iş nomenklaturuna uyğun olaraq qovluqlarda sistempləşdirməklə təsvir edilir və saxlama vahidləriformalaşdırılır. Saxlama vahidinə onun sərlövhəsilə uyğunluq təşkil edən sənədlər daxil edilir. Sənədlərin təkrarlanan nüsxələri, qaralamalar (xüsusi qiymətli sənədlərin qaralamaları istisna olmaqla),qaytarılmalı olan sənədlər sənədlər saxlama vahidinə daxil edilmir.

Saxlama vahidlərinin formalaşdırılması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır:

Sənədlər(daimi, uzun müddətə və müvəqqəti saxlanılan) saxlama müddətlərinə uyğun ayrı-ayrı saxlama vahidlərində qruplaşdırılır; Saxlama vahidinə sənədin yalnız bir nüsxəsi daxil edilir;

Saxlama vahidində bir təqvim ilinə aid olan sənədlər daxil edilir(şəxsi işlər, məhkəmə,teatr, təhsil,seçki orqanlarının işləri istisna olmaqla);

Saxlama vahidi 250 vərəqdən və 04 sm qalın olmamaqla tərtib olunur;

Sənədlər saxlama vahidinə xronoloji ardıcılıqla (daxil olma və göndərilmə ardıcılığı), müəlliflərin, coğrafi adların əlifba sırası ilə və yaxud sənədlərdəki məsələnin məzmun bağlılığı nəzərə alınaraq yerləşdirilir;

Sənəd və ona aid əlavələr tərtib olunma, təsdiq edilmə tarixlərindən asılı olmayaraq bir saxlama vahidində qruplaşdırılır, əlavələrin həcmi 250 vərəqdən

artıq olduqda, ayrıca saxlama vahidi tərtib edilir və bu barədə əsas sənəddə müvafiq qeyd aparılır;

Sərəncam mahiyyətli sənədlər növlər üzrə müvafiq təqvim ili daxilində xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırılır;

Sərəncam mahiyyətli sənəd ilə təsdiq edilmiş əsasnamə, nizamnamə, təlimat həmin sənədə əlavə hesab olunur və eyni saxlama vahidində qruplaşdırılır, müstəqil sənəd kimi təsdiq edildikdə isə ayrıca saxlama vahidi tərtib olunur;

Əmrlər məzmun və mahiyyətindən (əsas fəaliyyət, inzibati-təsərrüfat, kadr), saxlama müddətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılır;

Yuxarı təşkilatlardan daxil olan sənədlər onların icra olunmasına dair sənədlərlə birlikdə, az həcmdə olduqda isə idarənin əsas fəaliyyətinə dair sənədlərin tərkibində qruplaşdırılır. Təsdiq edilmiş plan, hesabat, smeta və sair sənədlər onların layihələrindən ayrı qruplaşdırılır. Şəxsi işlərdə sənədlər xronoloji ardıcılıqla sistemləşdirilir, şəxsi vərəqlər, şəxsi hesablar əlifba sırası ilə saxlama vahidinə yerləşdirilir. Vətəndaşlardan daxil olan müraciətlər(ərizə,təklif və şikayətlər) onların icra olunmasına dair sənədlərlə birlikdə qruplaşdırılmalı. Yazışmalar təqvim ili daxilində xronoloji ardıcılıqla sistemləşdirilir və cavab sənədi daxil olan müraciətin arxasına tikilir. Fəaliyyət sahələrinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yazışma təhsil,teatr, seçki illəri daxilində də qruplaşdırıla bilər. Saxlama vahidi dörd yerdən dəşik açmaqla sənədin mətninin, tarixinin, tarixinin, imzanın sərbəst oxunması mümkün olan tərzdə qalın karton üzvlü qovluğa tikilir və ya cildlənir. Tikilmək üçün hazırlanmış sənədlərdən ara qatlar, metal bəndlər, pərçimlər çıxardılır. Xüsusi əhəmiyyətli və iri formatlı sənədlər iplə bağlanmış qalın qovluqlarda və ya qutularda saxlanılır.Tələb olunmadan qalmış şəxsi sənədlər (əmək kitabçası, şəxsiyyət vəsiqəsi, hərbi bilet, diplom və.s) zərflə qoyularaq sənədlərlə birlikdə tikilir. Belə sənədlər çox olduqda onlara ayrıca siyahı tərtib olunur. Xüsusi əhəmiyyətli sənədlər daxil edilmiş saxlama vahidinin əvvəlinə sənədlərin daxili siyahısı, sonuna isə təsdiqləyici vərəq tikilir. Sənədlərin tamlığını və ardıcılığını təmin etmək üçün saxlama vahidinə daxil edilmiş vərəqlər(təsdiqetmə vərəqi və daxili siyahı istisna olmaqla) yuxarı

sağ küncdən qara karandaşla ərəb rəqəmlərilə ardıcıl nömrələnir. Bir neçə hissədən(cilddən) ibarət olan saxlama vahidinin hər biri ayrı-ayrılıqda nömrələnir. Daxili siyahının vərəqləri ayrıca nömrələnir. Şəkillər, çertyojlar, diaqramlar və böyük ölçüdə olan vərəqlər arxa tərəfdən sol yuxarı küncdən nömrələnir.Üzərində tam olaraq fotosəkillər və ya markalar yapışdırılmış, həmçinin bir tərəfdən tikilmiş istənilən ölçülü vərəq bir dəfə nömrələnir. Saxlama vahidinə zərf tikildikdə ilk olaraq zərf, daha sonra zərfin içindəki sənədlərdə nömrələnmə aparılır, böyük fərq olduğu hallarda vərəqlər yenidən nömrələnir və əvvəlki rəqəmlərin üzərindən karandaşla xətt çəkilir. Saxlama vahidinin əvvəlki təsdiqedicisi vərəqi xətt çəkilərək saxlanılır və ona yeni təsdiqedicisi vərəq tərtib olunur. Vərəqlərin nömrələnməsində az sayda səhvlər olduqda liter nömrələrdən istifadə olunur. Saxlama vahidi üzrə vərəqlərin sayını təsdiq etmək üçün onun sonuna təsdiqetmə vərəqi tikilir. Təsdiqetmə vərəqi müəyyən olunmuş formada hazırlanır. Təsdiqetmə vərəqində saxlama vahidində olan vərəqlərin sayı (rəqəmlə və yazı ilə), liter və buraxılmış nömrələr, daxili siyahıdakı vərəqlərin sayı, ona tikilmiş şəkillərin, markaların sayı göstərilir. Təsdiqetmə vərəqi onu hazırlayan şəxs tərəfindən vəzifəsi göstərilməklə imzalanır və tarix qoyulur. Təsdiqetmə vərəqində sonradan edilən bütün dəyişikliklər müvafiq akt əsasında aparılır. Təsdiqetmə vərəqi saxlama vahidinin sonuna tikilir, saxlama vahidi əvvəlcədən tikilmiş olduqda onun arxa üzünün içəri hissəsində yapışdırılır.

Saxlama vahidinə uçot aparılması tələb olunan spesifik sənədlər (xüsusi əhəmiyyətli sənədlər, məhkəmə qərarları, istintaq işləri, şəxsi işlər) daxil edildikdə, həmçinin onun sənədlərin məzmunu tam əhatə olunmadıqda daxili siyahı tərtib olunur. Daxili siyahı müəyyən olunmuş formada hazırlanır, orada sənədin ardıcillıq nömrəsi, indeksi, tarixi, sərlövhəsi və vərəqlərin nömrələri göstərilir. Daxili siyahı üçün yekun qeyd hazırlanır və siyahıya daxil edilmiş sənədlərin miqdarı və vərəqlərin sayı barədə məlumat verilir, onu hazırlayan şəxs tərəfindən imzalanır. Daxili siyahı saxlama vahidinin əvvəlinə tikilir.Sənədlərin tərkibində dəyişikliklər baş verdikdə, buna əsas olan sənədlər göstərilməklə daxili siyahının “ qeyd” sütununda müvafiq düzəlişlər aparılır.

İdarə arxivində tərtib olunan daimi, uzun müddət (10 ildən artıq) saxlanılan və şəxsi heyətə aid saxlama vahidlərinin üz cildi(bundan sonra –titul vərəqi) müəyyən olunmuş formada tərtib olunur.Saxlama vahidinin titul vərəqində idarənin və onun tabe olduğu yuxarı təşkilatın adı, onun yarandığı struktur bölmənin adı, indeksi, ümumi siyahı üzrə nömrəsi, sərlovhəsi, sənədlərin ilk və son tarixləri, vərəqlərin sayı, saxlama müddəti və arxiv şifri yazılır. Daimi saxlanılan saxlama vahidinin titul vərəqində sənədləri qəbul edən dövlət arxivinin adının yazılması üçün yer saxlanılır. Saxlama vahidinə daxil edilmiş sənədlərin əhatə olunduğu illərdə idarənin adı dəyişdirildikdə və ya həmin saxlama vahidi davam etdirmək üçün digər idarəyə (struktur bölməyə) təhvil verildikdə onun titul vərəqində hər iki idarənin adı yazılır və əvvəlki ad mötəriziyə alınır.

Saxlama vahidinin sərlovhəsi idarənin işlərin nomenklatur-siyahısı əsasında yazılır və zərurət olduqda sərlovhədə qismən dəyişikliklər edilir. Saxlama vahidi bir neçə hissədən ibarət olduqda ona ümumi sərlovhə verilir və hər bir hissəyə (cildə) onu fərqləndirən əlamət qeyd olunur. Bu sərəncamların nömrələri , əlifba sırası üzrə hərflər, hissənin nömrəsi, coğrafi əlamətlər ola bilər.Sənədlərin surətlərindən tərtib olunmuş saxlama vahidinin sərlovhəsində onların surət olması qeyd olunur, sənədlərin əsli olması onun sərlovhəsində qeyd edilmir.

Saxlama vahidinin titul vərəqində ilk və son tarixləri göstərilir. İlk və son tarixlər sənədlərin hazırlanması, imzalanması, təsdiq edilməsi və qeydiyyatı tarixlərilə müəyyən edilir. Protokol, əmr, qərar, sərəncam və.s sənəd növlərilə formalaşdırılmış saxlama vahidinin ilk və son tarixləri gün, ay, il göstərməklə tam qeyd olunur. Şəxsi işin ilk və son tarixləri işçinin işə daxil olma və işdən azad olma tarixləri ilə müəyyənləşdirilir.

Saxlama vahidinin titul vərəqində qeyd edilən vacib elementlərdən biri vərəqlərin sayı və onun saxlama müddətidir. Vərəqlərin sayı saxlama vahidinin təsdiqedicisi vərəqi, saxlanma müddəti isə idarənin işlərin nomenklatur siyahısı əsasında müəyyən edilir. Daimi saxlanılan saxlama vahidinin titul vərəqində “ daimi saxlanılması” ifadəsi yazılır. Saxlama vahidinin arxiv şifri müvafiq arxiv fondunun, arxiv siyahısının və saxlama vahidinin siyahı üzrə nömrələrinə uyğun

müəyyənləşdirilir və işlərin siyahısı müvafiq dövlət arxivinin EYK-da təsdiq olunduqdan sonra onlara arxiv şifri qoyulur.

3. SƏNƏDLİ MATERIALLAR KOLLEKSİYASININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Ümumilikdə, Arxivşünaslıqda sənədlərin aşağıdakı növləri göstərilir:

- təsviri sənəd- hər hansı bir obyektin təsviri vasitəsilə məlumatları ehtiva edən sənəd;
- qrafik sənəd- obyektin xətlər, ştrixlər, işıq və kölgə vasitəsilə təsviri;
- audiovizual sənəd- həm təsvir, həm də səs məlumatı olan sənəd;
- film, sənəd- kinomatoqrafiya yolu ilə yaradılan təsviri və ya audio-vizual sənəd;
- şəkil sənəd- fotoqrafik üsulla yaradılan təsviri sənəd;
- ikonoqrafik sənəd- əsasən incəsənət əsərləri, xüsusi və ya bədii şəkilləri ehtiva edən sənəd;
- fonosənəd- hər hansı bir səsyazıcı sistemlə qeydə alınan audio məlumatları ehtiva edən sənəd;
- mətn sənəd- hər hansı bir yazı növüvə ya səsyazıcı sistemlə qeyd edilən nitq informasiyasını ehtiva edən sənəd;
- yazılı sənəd –məlumatın hər hansı bir yazı növü ilə qeyd olunan mətn sənədi;
- əlyazma sənəd- yazı işarələrinin əl ilə yazılması ilə yaradılan sənəd;
- maşında yazılan sənəd- yazı işarələri texniki vasitələrlə qəbul edilməklə yaradılan yazılı sənəd

Bundan əlavə maşın daşıyıcıda olan sənədlər də mövcud olur. Belə sənədlər onlarda informasiyanın elektronhesablama maşınlarında işlənməsini təmin edən yazılma daşıyıcıları və üsullarından istifadə edilərək yaradılır. Sənədlərin ekspertizası onların məzmununun dərinlən və hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. Məzmun-sənəddə konkret hadisə, əşya, insanlar və.s haqqında qeydə alınmış məlumatların məcmusundan ibarətdir. Məzmunun dəyəri hadisənin əhəmiyyəti,

onun hərtərəfli işıqlandırılması, məlum hadisə insan, faktlar haqqındakı informasiyanın yeniliyi, unikallığından asılıdır.

Sənədlərin məzmununa həm bütöv, həm də detallı şəkildə yanaşmaqla, buradakı birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli məlumatların üzə çıxarılmasını bacarmaq lazımdır. Sənəddə xatırladılan hər bir məsələni qarşılıqlı şəkildə öyrənmək vacibdir. Sənəddə işıqlandırılan fakt, hadisə insanlar haqqında məlumatların birinci və ya ikinci dərəcəli məlumatlar olub olmamasından asılı olmayaraq bütün məqamları diqqətdə saxlamaq lazımdır. Sənədlərdə şərh olunan faktların necə olmasından asılı olmayaraq bu sənədlərdən düzgün istifadə etmək məqsədilə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, hərbi həyatının bütün tərəflərini işıqlandırmaq lazımdır, çünki həmin faktların işıqlandırılmasında bu məqamların əhəmiyyəti ola bilər. Məzmun meyarları bütün sənədli materialların daimi və müvəqqəti mühafizəsi kimi iki kateqoriyaya bölünməsi vacib bilinməklə yanaşı, müxtəlif qrupdan olan sənədlərin ilk növbədə mühafizə edilməsini zəruri edir.

Daimi mühafizə üçün nəzərdə tutulan işlər qrupuna məzmunundakı bütün cəhətlərə görə dövlət, siyasi, elmi əhəmiyyət kəsb edən sənədləri aid etmək olar. Bu kateqoriyadan olan sənədli materiallara: Azərbaycanın bütün dövrlər üzrə tarixi, ictimai hərəkətlər tarixi, dövlət və hüquq tarixi, dövlətin xarici əlaqələr tarixi, silahlı qüvvələr, xalq təsərrüfatının bütün sahələr üzrə tarixi, elm , mədəniyyət və incəsənətin tarixi, məişət və.s Qeyd olunan problemlər üzrə əhəmiyyətli məlumat daşıyan materiallar da mühafizə olunur.

Müvəqqəti mühafizə üçün nəzərdə tutulan işlər kateqoriyasına məlumat səciyyəsi kəsb edən bütün qrupdan olan sənədlər daxil edilir.

Məzmun meyarı dəyərinə əsaslanaraq istənilən müəssisənin sənədli materiallarını bir neçə qrupa bölmək olar. Qrupların birini müəssisənin məqsəd təyinatını müəyyənləşdirən və onun istehsalat, elmi, tədris və digər sahələrdəki fəaliyyətlərini hərtərəfli şəkildə təzahür etdirən sənədli materiallar təşkil edir. Müəssisənin bütövlükdə, struktur bölmələri ilə əsas fəaliyyətini informasiyalarla əks etdirən sənədlər daha çox dəyərə malikdir. Müəssisə fonundakı bu qəbildən olan sənədlərin əsas sənədlər kimi adlandırılması məqbul hesab edilir. Çünki

bunlar müəssisənin bütün fəaliyyət istiqamətlərini özündə əks etdirmiş olur. Məhz elə buna görə də həmin sənədlərdəki informasiya müəyyən mənada elmi maraq doğurur. Bu qrupdan olan sənədli materiallara rəhbərlik, maliyyə, tabelikdə olan müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət kimi məsələləri əks etdirən materiallar daxil edilir. Müəssisə fondunda bu qəbildən olan materiallar əsas hesab edilir. Bunlar daimi olaraq mühafizə edilir, məhv edilmir.

Birinci qrupa aid edilən əks etdirdiyi informasiya bütövlükdə qurumun əsas, eləcə də onun struktur şöbələrinin fəaliyyətinə (idarəetmə məsələləri, maliyyələşdirilmənin planlaşdırılması, müəssisələrin və onun tabeliyində olan idarələrin işinə nəzarət, eləcə də bu işin nəticələri) aid olan sənədlər daha qiymətli hesab edilirlər. Onlar müəssisənin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əks etdirir və müəyyən zaman kəsiyində bu fəaliyyətin nəticələrini özündə cəmləşdirir. Buna görə də, həmin sənədlərdə olan informasiya müəyyən elmi maraq doğurur.

Sənədli materialların ikinci qrupu köməkçi xarakter daşıyır. Bunlar müəssisənin gündəlik operativ fəaliyyətini təzahür etdirir. Bu qrupun əsas hissəsini operativ və mühasibat uçotu və hesabatları sənədləri, əməliyyat sənədləri və istehsal, tikinti, təchizat eləcə də məişət və inzibati-təsərrüfat məsələləri üzrə sənədlər təşkil edir. Köməkçi və ya arayış əhəmiyyətli sənədli materiallar müəssisə arxivlərində müvəqqəti olaraq mühafizə olunur. Bu sənədlər müvəqqəti və arayış xarakteri daşıyır.

Müəssisə materialları əsasında şəxsi tərkibli sənədlər mühüm yer tutur. Bunlar orta hesabla bir nəslin mövcud olma dövrünə müvafiq olaraq vətəndaşların şəxsi tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri hesab edilir. Bu sənədlər sırasında əsas sənədlərlə (şəxsi tərkib üzrə əmrlər, şəxsi işlər) yanaşı, köməkçi sənədlər də (məs: əmək haqqı üzrə sənədlər) mövcuddur. Bu sənədlərin dəyəri şəxsiyyətin xidməti, ictimai və digər sahələrdəki vəziyyəti haqqındakı faktlarla izah edilir. Bu sənədlərin əsas kütləvi arayış xarakterlidir. Bu qrupdan olan sənədli materiallar müəssisə arxivlərində mühafizəsi onların istifadə müddətlərinə görə müəyyən olunur. Müddət sonra yetdikdən sonra həmin sənədlər ekspertiza olunurlar.

Ekspertizadan sonra onların sırasında elmi dəyəri olanlar daimi saxlanılmaq üçün Dövlət Arxivlərinə ötürülür, qalanları isə məhv edilir.

Beləliklə, müasir müəssisələrin bütün sənədləri malik olduqları informasiyadan asılı olaraq üç mühüm qrupda təsnif olunurlar: birinci qrupa müəssisənin əsas məqsədli fəaliyyətini informasiyalarla əks etdirən sənədlərdir ki, bunlar da daimi olaraq mühafizə edilir. İkinci qrupdan olan sənədlərin mühafizə müddəti bir neçə aydan on ilə qədər və çox ola bilər. Sonuncu qrupa şəxsi tərkibli sənədlər daxildir ki, bunların da mühafizəsi bir neçə onilliklər üçün nəzərdə tutulur.

4. SƏNƏDLİ MATERIALLARIN SIYAHISI- İLKİN QEYDİYYAT SƏNƏDİ KİMİ

Sənədlə materialların uçotu nəzərdə tutulan obyektlərin hesablanması- onların nömrələnməsi qeydə alınmasından başlayır. Materiallar üzrə tərtib olunmuş mühafizə vahidləri siyahıları uçot göstəricilərinin ilkin mənbəyi olmaqla “ ilkin uçot sənədi” adını daşıyır. İlkin uçot sənədlərinin növləri müxtəlif ola bilər: nomenklatura, siyahı, reyestr, inventar kitabı və.s. Müəssisə materiallarının qeydiyyatının ilk mərhələsində nomenklatur ilkin uçot sənədi rolunu oynayır. Müəssisə materiallarının qeydiyyatının ilkin mərhələsində nomenklatur ilkin uçot sənədi rolunu oynayır. Materialların arxiv mühafizəsinə təqdimi zamanı onların sistemləşdirilməsi və təsviri dəqiqləşdirilir və nomenklatur siyahılarla əvəz olunur. Siyahılar materialların fondlar üzrə daimi mühafizəsinin ilkin uçot sənədləri hesab edilir. Siyahı dedikdə, bir arxiv fondunun (birləşmiş fond, kolleksiya) və ya onun bir hissəsinin mühafizə üçün yerləşdikləri ardıcılıqla tərtib olunmuş mühafizə vahidlərinin siyahısı nəzərdə tutulur.

Siyahının təsvir dərəcəsi (daha doğrusu, bir təsvir obyektinə olan bütün göstəricilər: nömrə, məzmun və.s xarakteristikası: mühafizə vahidini əhatə edir. Siyahı hər bir mühafizə vahidinin fond tərkibindəki yerini müəyyən edən nömrəsini əks etdirir. Mühafizə vahidlərinin nömrələri fondda vahidlərin yoxlanılması üçün hesab edilir.

Siyahı nümunəsi

Mühafizə vahidininin Nəsi	Kargüzarlıq №-si	Mühafizə vahidinin başlığı	Son tarixlər	Vərəqələrin sayı
241	2	Aylıq sənədlər	3 fevral 1978	132
242	4	Protokollar	19 mart 1978	53

Hər bir siyahı cildi yekun qeyd ilə müşayiət olunur. Burada siyahı üzrə mühafizə vahidinin ilk və son tarixləri göstərilir. Materiallar bir qisminin siyahıdan çıxarıldığı hallarda yeni qeydlərin aparılması lazım gəlir. Fondun nömrəsi, siyahı və mühafizə vahidi (onun şifrəsi) axtarış göstəriciləri qismində çıxış edir ki, sənədli materialların istifadəsi zamanı bunlardan iqtibas kimi istifadə edilir.

Siyahı, təkcə sənədli materialların təsnifat sistemini möhkəmləndirmir, həmçinin onların tərkib və məzmununu da əks etdirir. Beləliklə, siyahı eyni zamanda məzmunundakı sənədli materiallara görə qeydiyyat və məlumat sənədi kimi çıxış edir.

Sənədli materialların siyahısı -qeydiyyat sənədidir. Bununla yanaşı, o, həm də materialların məzmunu üzrə məlumat vəsaitidir. Siyahılar sənədlərin uçotu, sistemləşdirilmə nizamının möhkəmləndirilməsinə və sənədli materialların mühafizə vahidləri üzrə tərkib və məzmununun açılmasına xidmət edir. Siyahılar müəssisələrin dəftərxanalarında və ya struktur bölmələrində, həmçinin dövlət arxivlərində tərtib olunur.

Siyahıların tərtibinin təşkili və metodikası. Siyahıların düzgün tərtibinin zəruri şərti fondyaradıcısı və fondun tarixinin öyrənilməsi üzrə ilkin işlərin aparılması təşkil edir. Fondyaradıcısı və fond tarixi üzrə məlumatlar daimi və müvəqqəti mühafizə üçün sənədli materialların kateqoriyasının dəqiqləşdirilməsinə kömək edə bilər. Çünki bu cür, eləcə də şəxsi tərkibdən olan işlər üçün ayrıca siyahılar tərtib olunur. Bundan çıxış edərək mühafizə müddəti müvəqqəti olan (bu 10 ili əhatə edir) işlər üçün siyahılar tərtib edilməyə də bilər, bunları işlər nomenklaturası da əvəz edə bilər. Fond və fondyaradıcısının tarixinin öyrənilməsi siyahının tərkib hissələrinin, onun düzülüş

sistemi, mühafizə vahidlərinin nümunəvi sərlovhələrinin, həmçinin siyahıların tərtibi ilə əlaqəli olan digər mühüm məqamların müəyyənləşməsinə kömək edir.

Sənədli materialların siyahısı mühafizə vahidlərinin yekun qeydləri və məlumat aparatı ilə yekunlaşan siyahısından (təsviri məqalələr) ibarətdir. Sonuncunun tərkibinə: sərlovhə vərəqi, başlıq, qısaldılmış sözlərin siyahısı, ön söz, göstəricilər, cədvəllər və yekun qeyd daxildir. Siyahı fondyaradıcının tarixən mövcud olmuş strukturu, onun səlahiyyətləri və funksiyaları haqqında təsəvvür yarada bilən tərzdə tərtib olunmalıdır. Siyahının düzülüş əsasını sənədli materialların təsnifat sxemi təşkil edir. Fondun sənədli materiallarının sayından və hər bir qrupun daxili həcmindən, eyni zamanda fondyaradıcısının öz fəaliyyətini bitirməsi, yaxud da davam etdirməsindən asılı olaraq fond materialları üçün də vahid siyahı tərtib edilə bilər.

Müstəqil siyahı aşağıdakı material komplekslərindən tərtib edilə bilər:

- a) müqayisədə hər bir il üçün getdikcə artan mühafizə vahidlərinin (dörd dərəcəli rəqəmlərə çatma) tamamlanmış və ya tamamlanmamış fondunun bir hissəsinin (struktur, funksional və s.) bir ilinin materialları üçün ;
- b) tamamlanmış və ya tamamlanmamış fondun bütün hissələrinin bir illik materialları üçün;
- c) öz işini yekunlaşdırmış fondyaradıcısı və ya onun struktur (funksional) hissə fondunun bir bölməsinin bütün illər üzrə materialları üçün ;
- d) öz fəaliyyətini dayandırmış fondyaradıcısı fondunun bütün materialları üçün;
- e) şəxsi tərkib üzrə materiallar üçün;
- f) fond materialları üçün elmi-məlumat aparatı olan material, şəxsi işlər, əmrlər üzrə tərtib olunmuş kartoteka və göstəricilər üçün;

Struktur bölmələrinə malik olan müəssisələrdə daimi mühafizə məqsədilə sənədli materiallar üçün siyahılar iki əsas variantda tərtib olunur. Birinci variantın mahiyyətini hər bir struktur hissənin öz materialları üzrə mövcud il üçün mühafizə vahidlərini müstəqil şəkildə nömrələməklə ilkin siyahını tərtib etməsi təşkil edir. Bundan sonra müəssisənin hər bir struktur hissəsinin siyahısı onu tərtib edənlər tərəfindən təsdiqlənəndən və struktur hissənin rəisi (və ya rəhbəri) tərəfindən

imzalandıqdan sonra müəssisənin dəftərxanasına daxil olur. Burada həmin sənəd müəssisənin bir-neçə il üçün nəzərdə tutulan vahid siyahı toplusuna daxil edilir.

İkinci variantın mahiyyətini hər bir struktur hissənin illik qaydada sənədli materiallarının siyahının tərtib edilməsi təşkil edir. Variantları nəzərdən keçirilən hər bir siyahılar mühafizə vahidlərinin sayı dördrəqəmli həddə çatana qədər həyata keçirilir.

Siyahının forması. Siyahı formaları vərəq və kartoçka, cızıqlanmış və cızıqlanmamış formada ola bilər. Siyahıların əsas və daha məqsəduyğun formasına *cızıqlara bölünmüş vərəq* formasıdır. Bu uçot və nəzarətin ən etibarlı və rahat vasitəsidir. Bunun vasitəsilə siyahının düzülüş sistemi, tərkibi və təsvir məqalələrinin məzmunu haqqında əyani təsəvvür əldə etmək olar. Bununla yanaşı, vərəq formalı siyahı elmi-məlumat aparatı ilə də müşayiət olunur.

Çap olunan siyahılar üçün *çızıqlanmamış formadan* istifadə tövsiyə olunur. Çünki bunların ifadəliyi müxtəlif şriftlərin tətbiqi, mətnin seyrəkliyi, interval və digər nəşr üsulları ilə təmin olunur. Çap olunmuş siyahıların cızıqlanmamış forması onların həcmi kiçildir və kağızdan istifadəyə qənaəti artırır.

Siyahıların *kartoçka forması* vərəq formasında olan siyahılara köməkçi məzmun kəsb edir. Siyahıların kartoçka formasının bir sıra, xüsusilə, sənədli materialların sistemləşdirilməsində, sərlovhələrin redaktə edilməsi və vahid şəkllə salınmasında və s. müsbət tərəflərinin olmasına baxmayaraq hər halda bu vərəq formasını əvəz edə bilməz.

5. FOND SƏNƏDLƏRİNİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Sənədlər fondunun yaradılması və sistemləşdirilməsi. Konkret arxiv dairəsində sənədlərin arxiv fondları üzrə təsnifatının praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi **“fond yaratma”** adlanır. Sənədlər fondunun yaradılması arxiv fondlarının sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olan bütün işləri əhatə edir. Arxiv fondu dairəsində sənədlərin təsnifat sxemlərinə görə qruplaşdırılması və yerləşdirilməsi üzrə praktiki işin keçirilməsi həmin sənədlərin **“sistemləşdirilməsi”** adlanır.

Arxivlərdə sənədlərin təsnifatının əsaslandırılması və həyata keçirilməsi üçün metodiki vəsaitlər tərtib edilir. Bunlara tarixi arayışlar, yekscins fondlara aid (məsələn, müəyyən dövr üçün seçki komissiyalarına aid sənədlər üçün fondun yaradılması) sənədlərin birləşdirilməsi üzrə işçi təlimatları), konkret birləşmiş fondların yaradılması üzrə işçi təlimatları, konkret fond və ya yekscins fond sənədlərinin təsnifat sxemlərinin yaradılması və s. aiddir. Metodiki vəsaitlər müəssisə (fondyaradıcısının) və onların materiallarının tarixinin, tərkibinin, məzmununun dərinlən öyrənilməsi əsasında tərtib edilir.

Tarixi arayışların tərtibi. Fondun düzgün yaradılması, arxiv fondu sənədlərinin təsnifat sxemlərinin işlənilməsi və sənədlərlə digər işlərin həyata keçirilməsi fondyaradıcısının tarixinin, fond tarixinin, onun materiallarının tərkib və məzmununun öyrənilməsi kimi işlərin həyata keçirilməsini vacib hesab edir. Öyrənmənin nəticələri fondyaradıcısı və fond haqqında tərtib olunan arayışda öz əksini tapır.

Fondyaradıcısı və fond haqqında tarixi arayışın tərtibi arxiv fondu materiallarının tərkibinin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi, fond sənədlərinin dəyər ekspertizasının aparılması, fondun qurulma sisteminin müəyyən edilməsi, fond sənədlərinin tərkib və məzmunundan bəhs edən dolğun arxiv məlumat vəsaitlərinin (siyahı, icmal, kataloq, göstəricilər, sorğular) yaradılması baxımından zəruridir.

Fondyaradıcısı və fond haqqında tarixi arayış dörd hissədən ibarət olmalıdır. Bu hissələrə fondyaradıcısının tarixi, fond tarixi, fond sənədlərinin xarakteristikası, istifadə olunan mənbə və ədəbiyyatların siyahıları aiddir. Fondyaradıcısının tarixindən bəhs edən birinci hissədə qanunverici mənbə və sənədlərə məcburi qaydada lakonik şəkildə istinad etməklə şərh verilir.

Fondyaradıcısının tarixinin öyrənilməsi ilə aşağıdakıların dəqiqləşdirilməsi zəruri hesab edilir: fondyaradıcısının fəaliyyətinin mövcudluq xronologiyası; fondyaradıcısının fəaliyyətinin vəzifə və məzmunu, onu siyasi istiqamətliyi; fondyaradıcısının fəaliyyət miqyası; fondyaradıcısının dövlət aparatı, xalq təsərrüfatı, yaxud ictimai-mədəni həyat sistemindəki yeri və rolu; fondyaradıcısının təşkilati strukturu və dəyişiklikləri; fondyaradıcısının fəaliyyətini dayandırmasının səbəb və

şəraiti funksiyalarının digər müəssisələrə verilməsi; fondyaradıcısının kargüzarlığında sənədlərin təşkil olunması xüsusiyyətləri.

Fond tarixindən bəhs edən ikinci hissədə arxiv fondunun tarixi üzrə qısa məlumatlar (arxivə daxil olmazdan öncə fondun harada, hansı şəraitdə, hansı tərkibdə yerləşməsi) yer alır. Fond tarixinin öyrənilməsi prosesində aşağıdakı məqamların dəqiqləşdirilməsi mütləqdir: fonddakı sənədlərin son tarixləri və mühafizə vahidlərinin sayı; fondun arxivə daxil olması tarixi və daxil olana qədər məlum olan məlumatlar; fondun mövcud struktur hissələri (şöbə, bölmələr və s.); hər hissə üzrə materialların son tarixi və mühafizə vahidlərinin sayı; materialların mühafizə dərəcəsi (fondyaradıcısının struktur bölmələri üzrə); sənədlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə ekspertizanın keçirilməsi halları və ləğv edilməyə seçilmiş sənədlərin sayı; itmiş və yox olmuş sənədlərin olması və hazırkı fond üzrə materialların digər arxiv, fond, muzey və ya kitabxanalardan tapılması; əcnəbi dillərdə yazılmış müəyyən bədii, elmi əhəmiyyət kəsb edən sənədlərin mövcudluğu; fond materiallarının ümumi vəziyyəti və onlardan istifadənin mümkünlüyü; fond üçün elmi-məlumat aparatının tərkibi.

Tarixi arayışın üçüncü hissəsini fond sənədlərinin xarakteristikası təşkil edir. Buxarakteristika fond materiallarının tərkib və məzmununu yığcam şəkildə əks etdirməli və bunların elmi-tarixi, praktiki və digər əhəmiyyətlərini göstərməlidir.

Dördüncü hissə isə, mənbə və ədəbiyyatların siyahısından ibarət olmalıdır. Həmin mənbə və ədəbiyyatlar tarixi arayışın tərtibi zamanı fondyaradıcısı və fondun tarixini əks etdirən vəsaitlərdən ibarət olmalıdır.

Tarixi arayış üçün gərəkli hesab edilən məlumatlar, həm də qanunverici materiallardan, müəssisənin tarixini əks etdirən ədəbiyyatlardan, fond sənədlərindən və s. əldə olunur. Bir qayda olaraq mükəmməl tarixi arayış fond sənədləri səhmana salındıqdan sonra tərtib olunmağa başlasa da, lakin fondyaradıcısının tarixi əvvəldən yazılmalıdır. Çünki arxiv fondu materiallarının tərkibinin müəyyənləşdirilməsi fondyaradıcısı haqqında biliklərə məxsus olmadan mümkün deyildir. Tarixi arayışın bir nüsxəsi fondun işlərində mühafizə olunmalıdır.

Tarixi arayış nümunəsi yekcins (oxşar, eyni növdən olan) sənədlər qruplarının təsnif edilməsi zamanı da tərtib edilir. Bu cür arayışın tərtibi zamanı sənədlərin təsnif edilməsi nəzərdə tutulan fondyaradıcılarının tarixi, bunların arasındakı əlaqə və vəhdətləri, müəssisələrin funksiya və strukturu da öyrənilir. Analoji elmi-tədqiqat işinin birləşmiş arxiv fondlarının yaradılması zamanı da həyata keçirtmək mümkündür. Nəticədə sənədləri birləşmiş arxiv fonduna daxil edilən fondyaradıcısının tarixinin öyrənilməsi bu fondyaradıcılarının da tarixi haqqında arayışın yazılmasını zəruri edir. Burada ümumi qanunverici akt və müəssisələrin strukturlarından başqa bu müəssisələri bir-biri ilə əlaqələndirən, birləşdirən xüsusiyyətləri də göstərmək lazımdır ki, buda birləşmiş arxiv fondunun yaradılmasını əsaslandırان amil kimi çıxış edəcəkdir.

Sənədlərin təsnifat sxemlərinin tərtibi. Fond dairəsində sənədlərin təsnifat sxemləri qrafik və mətn formasında ola bilər. Qrafik sxemdə aparıcı təsnifat əlamətləri üzrə qruplardan başlayaraq ikinci dərəcəli əlamətlərlə yaradılmış (hazırkı sxem üçün) qruplarda qurtaran işlərin qruplaşdırma əlamətləri, həm qrafik, həm də mətn formasında öz təsvirini, eləcə də işlərin nisbətən kiçik qruplarda yerləşmə qaydasını tapır. Mətnli sxemində işlərin bütün qruplarının bölmə, yarım bölmə, rubrika, yarım rubrikaları ardıcıl olaraq sadalanır və işlərin ayrı-ayrı qruplarda yerləşmə nizamı göstərilir.

Fond sənədlərinin sistemləşdirilməsi üsulları. Fond sənədlərinin sistemləşdirilməsi iki üsul ilə: bilavasitə sistemləşdirmə və kartoçka (vərəqələr) üsulu ilə həyata keçirilə bilər. Fond sənədlərinin bilavasitə sistemləşdirilməsi üsulunun həyata keçirilməsi zamanı işlər fiziki cəhətdən əvvəlcə əsas bölmələr üzrə, sonra isə, nəzərdə tutulmuş təsnifat sxemi ilə digər qruplar üzrə qruplaşdırılır. Materialların qruplaşdırılması sona yetdikdən sonra işlərin hər bir kiçik qrup dairəsində nəzərdə tutulan yerləşmə nizamı həyata keçirilir.

Kartoçka üsulunda fond sənədlərinin sistemləşdirilməsi zamanı hər bir iş kartoçkaya qeyd olunur. Bu zaman bütün zəruri elementlər nəzərə alınır və həm kartoçka, həm də işin üzərində müvəqqəti nömrə qeyd edilir. Tərtib edilmiş kartoçkalar qruplaşdırılır və qəbul edilmiş təsnifat sxemi üzrə yerləşdirilir. Bir

daha nömrələnərək, elə həmin sistem üzrə fondun işlərinə qruplaşdırılaraq, yerləşdirilir və nömrələnir.

Öz tərkibinə görə arxiv fondu böyük və mürəkkəb olduğu halda, sənədlərin sistemləşdirilməsində kartoçka üsulundan istifadə daha rahat və əlverişli olur. Bu üsul arxiv işçilərini işlərin qruplar, yarımqruplar üzrə çoxsaylı qaydada düzülməsinin qarşısını almaqla iş vaxtına kifayət qədər qənaət edir.

Fondların arxiv saxlanclarında yerləşdirilməsi. Arxiv fondlarının saxlanclarda qruplaşdırılması və yerləşdirilməsini həyata keçirərkən fondyaradıcılarının arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin də nəzərə alınması vacibdir. Arxiv fondları, birləşdirilmiş arxiv fondları və fond saxlancları dairəsində kolleksiyalar insanın fəaliyyət sahələri (dövlətçilik fəaliyyəti, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s.) nəzərə alınmaqla ümumi məntiqi qruplarda birləşdirilir. Böyük fond kompleksləri fondyaradıcılarının sahəvi mənsubiyyətinə uyğun olaraq daha kiçik qruplara bölünür. Məsələn, hakimiyyət orqanları, dövlət idarəçilik orqanları fondları, məhkəmə-hüquq müəssisələri, hərbi müəssisələr fondları, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, mədəniyyət və məişət və s. üzrə fondların qrupları. Fondyaradıcılarının birləşmiş fondlarının fəaliyyət miqyası əlaməti və ərazi əlaməti (mərkəzi müəssisə və yerli müəssisələr fondu, quberniya, dairə, qəza müəssisələri fondu, vilayət, diyar, rayon müəssisələri fondu və.) üzrə yaradılması da məntiqa uyğundur. Lakin yaradılmış qruplar daxilində isə, sahəvi mənsubiyyətə görə fondların yaradılması mümkündür.

Fondların ümumi qrupları daha kiçik yarımqruplara bölünür. Məsələn, konkret bir tarixi mərhələnin mədəniyyət və məişət müəssisə, təşkilatlarının fond qruplarını xalq maarifi müəssisələri, mədəni-maarif müəssisələri, elmi-tədqiqat müəssisələri və cəmiyyətləri, səhiyyə orqanları kimi fondlara təsnif etmək olar. Şəxsi mənşədən olan fond və kolleksiyalar, adətən arxivlərdə ayrıca materiallar qrupunu təşkil etmiş olur.

Arxiv saxlanclarında arxiv fondlarının təsnifatı təkcə sənədlərin fiziki cəhətdən yerləşməsinin möhkəmləndirilməsindən deyil, həm də arxivin elmi-məlumat aparatının: arxiv fondlarının yerləşmə siyahısı, plan və ya sxemlərin, həm də topoqrafik göstəricilərin tərtibindən ibarətdir.

Fondların saxlanclarda yerləşmə plan və ya sxemlərinin tərtibi həmin fondların səmərəli şəkildə yerləşdirilməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün tövsiyə olunur. Fondları yerləşmə plan və ya sxemi arxivlərin komplektləşdirmə planına uyğun olaraq gələcəkdə daxil ola biləcək materiallar üçün də yer nəzərdə tutmalıdır. Əgər sxemlər fondların saxlanclar üzrə bölgüsünün ümumi planını nəzərdə tutursa, topoqrafik göstəricilər isə, fondların yerləşmə məkanı və hər bir fond dairəsində materialların qruplarını göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fondların saxlanclarda yerləşdirilməsinin daha əlverişli və rahat formasına bunların məntiqi : sahəvi, ərazi və s. qruplar üzrə yerləşdirilməsi aiddir. Lakin fondların bu cür birləşdirilməsi onların nömrə nizamına uyğun deyildi, çünki arxivə daxil olarkən bunların nömrələnməsi hansı sahəyə məxsusluğu nəzərə alınmadan gerçəkləşdirilir. Bu isə, fond nömrəsindən onun mühafizə olunan yerə keçidi göstərməyə imkan yaradan göstəricilərin tərtibini zəruri edir. Bu istənilən nömrə arxasında fondun mühafizə yerinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Fond üzrə topoqrafik göstərici kartoçka görkəmində tərtib olunur. Hər bir kartoçkaya bir arxiv fondu əlavə edilir və kartoçkalar nömrələrlə yerləşdirilir. Bu təxmini olaraq aşağıdakı sxemdəki kimidir:

Saxlanclarda fondlar üzrə göstəricilərdən əlavə olaraq hazırkı saxlanclada, məhz hansı materialların olduğunu göstərən göstəricilərin olması da zəruridir. Bu cür göstəriciləri *stellajlar üzrə topoqrafik göstəricilər* adlandırılması məqbul hesab edilir. Hər bir stellaj üçün bu cür göstərici hazırlanır.

Arxiv fondları dairəsində işlərin (mühafizə vahidləri) sistemləşdirilməsi bu fondlarda mühafizə vahidlərinin siyahılarının tərtibi ilə möhkəmləndirilir. Arxiv saxlanclarında hər bir fonda aid materialların yerləşdirilməsi həmin fondun siyahısına tam uyğun şəkildə aparılır. Opisə daxil edilmiş materiallar qruplarının yerləşdirmə məkanı arxivin topoqrafik göstəricisində öz əksini tapır.

6. ARXİV FONDUNUN UÇOTU

Düzgün tərtib olunmuş siyahılar fond materiallarının bütün uçot göstəricilərini özündə əks etdirməsinə baxmayaraq bunlar ümumi uçot sənədi qismində çıxış edə bilmirlər.

Siyahılar həcmcə çox böyükdür, burada qeyd məlumatları bir yerdə toplanmır. Fondada təsvir olunmamış materiallar da ola bilər. Bu isə, bütövlükdə fond üzrə ümumiləşdirici qeyd göstəriciləri üçün sənədin tərtibini zəruri edir. Fond vərəqi belə sənədlərdəndir.

Fond vərəqi- fond üzrə fondun nömrəsi, adı, mühafizə olunduğu məkanı (arxiv), həcmi, tərkibi, son tarixləri kimi başlıca uçot göstəricilərini yığcam halda özündə əks etdirən qeydiyyat sənədidir. Bu sənəd arxiv mühafizəsində olan hər bir fond, birləşmiş fond və kolleksiya üçün tərtib olunmuş sənəddir. Müxtəlif tipli arxivlər üçün (yəni müəssisə arxivi, müvəqqəti və daimi fondu olan arxivlər) fond vərəqəsinin forması da müxtəlifdir, lakin bu fərq bir o qədər də önəm kəsb etmir. Bütün hallarda bu vərəqələrdə fond haqqında ümumi məlumatı əks etdirən informasiyadan (nömrə, başlıq və s.) ibarət bölmə və materialların tərkib və miqyasını əks etdirən bölmə tərtib edilir.

Müəssisə arxivləri üçün fond vərəqinin birinci bölməsinin forması fondun adı, son tarixləri və nömrəsindən ibarətdir. Dəyişkən tərkibə malik olan arxivlərdə topoqrafik qeydlər də (№ , stellaj, şkaf və rəflər) aparılır. Bütün arxivlər üçün fond vərəqinin tərtibi metodikası eyni cürdür.

Bir müəssisənin materiallarından ibarət olan fondun adı elə həmin müəssisənin adı ilə də adlandırılır. Fondun vərəqində müəssisənin rəsmi adı bütöv şəkildə göstərilir. Şəxsi fondlar üçün isə, fondyaradıcını səciyyələndirən başlıca göstəricilər: adı, soyadı, əsas fəaliyyət sahəsi (vəzifəsi, peşəsi, ictimai vəziyyəti) doğum və ölüm tarixi qeydə alınır. Birləşmiş fondların adı isə, həmin fondların tərkibindən asılı olaraq adlandırılır. Əgər fond bir-neçə müxtəlif müəssisənin materiallarından yaradılıbsa, bu zaman onların birləşməsi prinsipindən asılı olmayaraq hər biri öz adı ilə adlandırılır.

Fond vərəqinin əsas bölməsini fondun tərkibi, strukturu, həcmi haqqında məlumatlar təşkil edir. Bu məlumatlar fond qeydə alınarkən ortalığa çıxarılır və baş vermiş dəyişikliklər: materialların daxil olması və çıxarılması, siyahıların təkmilləşdirilməsi əsasında qeydə alınır. Fond vərəqində qeydlər xronoloji qaydada yerinə yetirilir. İlk qeydlər fond üzrə mövcud olan siyahıları

(nomenklatura), ikinci qeydlər isə yalnız dəyişikliklər edilmişləri qeydə alır. Siyahıların nömrələnməsi bunların fond vərəqinə köçürülməsinə əsasən aparılır. Daimi və müvəqqəti mühafizə materialların siyahısı, həmçinin nomenklatura ayrı-ayrılıqda nömrələnir. Bundan çıxış edərək müvəqqəti mühafizə olunan siyahı nömrələrinə “m” hərfi əlavə edilir.

Sənədli materialların uçotu forması kimi fond vərəqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fond vərəqələri üzrə mühafizə vahidlərinin say qeydiyyatı, materialların daxil olma və çıxması qeydiyyatı, fond siyahılarının qeydiyyatı aparılır. Bunlar yığcam şəkildə materialların mənsubiyyəti, tərkibi və məzmunu haqqında məlumat verir.

Arxiv fondlarının siyahısı

Arxivin fond tərkibi fondların siyahısı üzrə bəlli olur. Arxiv fondlarının siyahısı dedikdə, hazırkı arxivdə nömrələnmiş qaydada mühafizə edilən fondların ardıcılığı başa düşülür. Bu siyahı arxivin fond tərkibini qeydə alır, fondları mənsub olduqları nömrə ilə möhkəmləndirir və fondların miqdar və inventar uçotuna xidmət edir. Bütövlükdə arxiv üzrə rəsmi və əsas uçot sənədlərindən biri olan fondların siyahıları düzəliş və dəyişikliklərə məruz qalmır: burada fond haqqında yalnız əsas daimi göstəricilər, ilk növbədə onun adı, nömrəsi, nəyinsə çıxarılması haqqında məlumatlar kimi qeydlər öz əksini tapır. Müəssisə arxivləri fondlarının siyahılarında digər məlumatlar göstərilir. Dəyişkən tərkibə malik arxiv fondlarının siyahılarının formaları bir qədər mürəkkəbdir. Belə ki, dəyişkən tərkibli dövlət arxivləri öz rayonlarının (və ya şəhərlərinin) fəaliyyətdə olan müəssisələrindən onların daha əhəmiyyətli və dəyərli hesab edilən materialları qəbul edir. Buna görə də, siyahının cızıqlanması əlavə məlumatların təsvirini də nəzərə almalıdır. Həmin siyahıya baxmaqla hansı müəssisənin mövcud olduğunu, hansının ləğv edildiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Daimi tərkibli arxiv fondlarının siyahılarında fondun nömrə və adından başqa, materialları arxivə daxil olduğu ilk tarix də qeydə alınır. Fondun nömrəsi axtarış və arayış əhəmiyyəti kəsb edir: hazırkı fonda məxsus olan bütün qeydiyyat sənədlərində göstərilir,

materiallardan istifadə edilən zaman: yəni nəşr, arayışların verilməsi, surətlərin, çıxarışların çıxarılması zamanı bunlara iqtibas da edilir. Məhz elə bu səbəbdən də fondların nömrələri dəyişikliklərə məruz qalmır. Fond fondlar siyahısına materiallarının arxivə neçə dəfə daxil olmasından asılı olmayaraq yalnız bir dəfə cəlb edilir. Kolleksiyalar, şəxsi və ailə fondları fondlar siyahısına ümumi qaydalar əsasında daxil edilir. Fondların yenidən nömrələnməsi yalnız Dövlət Arxiv İdarəsinin razılığı ilə həyata keçirilir. Birləşmiş fond yaradıldığı halda, onun tərkibinə daxil edilmiş fondların nömrələrindən birinin adı verilir. Bu seçimin əsas meyarına fond materiallarının istifadə və əhəmiyyət dərəcəsi aid edilir.

7. SİYAHİ VƏ FOND VƏRƏQİNİN KARTOÇKA GÖSTƏRİCİSİ

Fond vərəqələri xüsusi qovluqlarda saxlanılaraq bir və ya bir-neçə cildi yaradır. Qovluqlarda bunlar fondların nömrələnməsi ilə yerləşdirilir. Adətən, materialları onların nömrəsi deyil, adı ilə sifariş edildiyini nəzərə alaraq xüsusi məlumat-arayış aparatının yaradılmasına ehtiyac duyulur ki, bu vəzifəni də fond vərəqələrində edilən kartoçka göstəriciləri yerinə yetirir. Kartoçka göstəricisi özündə fond adlarının kartotekasını, bütün fondyaradıcılarının adlarını əks etdirir. Hər bir arxiv fondu, eləcə də üçün birləşmiş fond tərkibi və ya kolleksiya üçün kartoçka göstəricisi hazırlanır. Kartoçkada aşağıdakılar göstərilir: fondyaradıcısının mövcudluğunun son tarixlərini əks etdirən fond vərəqlərini olduğu kimi, fondun həcmi, fondun nömrəsi, materialların son tarixləri. Əsas kartoçkalardan əlavə, sitat (iqtibas) kartoçkaları da tərtib olunur. Bunların tərtibinin əsas məqsədi kartotekanın bir rubrika və ya yarımrubrikadan bir- birilə vəhdətdə olan digərinə daxil etməyi (məsələn, “Bank şöbəsi” ni bax: Banklar”a) həyata keçirtməyə imkan yaratmaqdan ibarətdir. Kartoçkalar mövcud arxivin fond tərkibinə daha uyğun olaraq yerləşdirilir. Adətən göstərici üç əsas hissəyə bölünür: müəssisənin fondları (təşkilat, idarə), şəxsi mənşədən olan fondlar, kolleksiyalar.

Kartoçkaların ilk hissənin daxilində sistemləşdirilməsi daha mürəkkəbdir. Çünki burada fondların təsnifatı istehsalat-sahəvi təsnifat üzrə aparılır. Dövlət müəssisələri

fondlarının təsnifatı üçün nəzərdə tutulan istehsalat-sahəvi sxem müxtəlif növdən olan müəssisələr, idarələrin fondlarını əhatə edir.

Əsas rubrikaların daxilində fəaliyyət xarakterinə görə, istehsalat növünə, təbəçilik xüsusiyyətlərinə görə eyni mənşədən olan fondların sonrakı qruplaşdırılması həyata keçirilir. Bu bölgü dairəsində fondlar məxsus olduqları adlar üzrə əlifba qaydasında yerləşdirilir.

8. SIYAHILARIN TƏRTİBİNİN TƏŞKİLİ VƏ METODİKASI

Sənədli materialların siyahısı -qeydiyyat sənədidir. Bununla yanaşı, o, həm də materialların məzmunu üzrə məlumat vəsaitidir. Siyahılar sənədlərin uçotu, sistemləşdirilmə nizamının möhkəmləndirilməsinə və sənədli materialların mühafizə vahidləri üzrə tərkib və məzmununun açılmasına xidmət edir. Siyahılar müəssisələrin dəftərxanalarında və ya struktur bölmələrində, həmçinin dövlət arxivlərində tərtib olunur.

Siyahıların tərtibinin təşkili və metodikası. Siyahıların düzgün tərtibinin zəruri şərti fondyaradıcısı və fondun tarixinin öyrənilməsi üzrə ilkin işlərin aparılması təşkil edir. Fondyaradıcısı və fond tarixi üzrə məlumatlar daimi və müvəqqəti mühafizə üçün sənədli materialların kateqoriyasının dəqiqləşdirilməsinə kömək edə bilər. Çünki bu cür, eləcə də şəxsi tərkibdən olan işlər üçün ayrıca siyahılar tərtib olunur. Bundan çıxış edərək mühafizə müddəti müvəqqəti olan (bu 10 ili əhatə edir) işlər üçün siyahılar tərtib edilməyə də bilər, bunları işlər nomenklaturası da əvəz edə bilər. Fond və fondyaradıcısının tarixinin öyrənilməsi siyahının tərkib hissələrinin, onun düzülüş sistemi, mühafizə vahidlərinin nümunəvi sərlovhələrinin, həmçinin siyahıların tərtibi ilə əlaqəli olan digər mühüm məqamların müəyyənlənməsinə kömək edir.

Sənədli materialların siyahısı mühafizə vahidlərinin yekun qeydləri və məlumat aparatı ilə yekunlaşan siyahısından (təsviri məqalələr) ibarətdir. Sonuncunun tərkibinə: sərlovhə vərəqi, başlıq, qısaldılmış sözlərin siyahısı, ön söz, götürənilər, cədvəllər və yekun qeyd daxildir. Siyahı fondyaradıcının tarixən mövcud olmuş strukturu, onun səlahiyyətləri və funksiyaları haqqında təsəvvür yarada bilən tərzdə tərtib olunmalıdır. Siyahının düzülüş əsasını sənədli materialların təsnifat sxemi təşkil edir. Fondun

sənədli materiallarının sayından və hər bir qrupun daxili həcmindən, eyni zamanda fondyaradıcısının öz fəaliyyətini bitirməsi, yaxud da davam etdirməsindən asılı olaraq fond materialları üçün də vahid siyahı tərtib edilə bilər.

Müstəqil siyahı aşağıdakı material komplekslərindən tərtib edilə bilər:

- g) müqayisədə hər bir il üçün getdikcə artan mühafizə vahidlərinin (dörd dərəcəli rəqəmlərə çatma) tamamlanmış və ya tamamlanmamış fondunun bir hissəsinin (struktur, funksional və s.) bir ilinin materialları üçün ;
- h) tamamlanmış və ya tamamlanmamış fondun bütün hissələrinin bir illik materialları üçün;
- i) öz işini yekunlaşdırmış fondyaradıcısı və ya onun struktur (funksional) hissə fondunun bir bölməsinin bütün illər üzrə materialları üçün ;
- j) öz fəaliyyətini dayandırmış fondyaradıcısı fondunun bütün materialları üçün;
- k) şəxsi tərkib üzrə materiallar üçün;
- l) fond materialları üçün elmi-məlumat aparatı olan material, şəxsi işlər, əmlər üzrə tərtib olunmuş kartoteka və göstəricilər üçün;

Struktur bölmələrinə malik olan müəssisələrdə daimi mühafizə məqsədilə sənədli materiallar üçün siyahılar iki əsas variantda tərtib olunur. Birinci variantın mahiyyətini hər bir struktur hissənin öz materialları üzrə mövcud il üçün mühafizə vahidlərini müstəqil şəkildə nömrələməklə ilkin siyahını tərtib etməsi təşkil edir. Bundan sonra müəssisənin hər bir struktur hissəsinin siyahısı onu tərtib edənlər tərəfindən təsdiqlənəndən və struktur hissənin rəisi (və ya rəhbəri) tərəfindən imzalandıqdan sonra müəssisənin dəftərxanasına daxil olur. Burada həmin sənəd müəssisənin bir-neçə il üçün nəzərdə tutulan vahid siyahı toplusuna daxil edilir.

İkinci variantın mahiyyətini hər bir struktur hissənin illik qaydada sənədli materiallarının siyahının tərtib edilməsi təşkil edir. Variantları nəzərdən keçirilən hər bir siyahılar mühafizə vahidlərinin sayı dörd rəqəmli həddə çatana qədər həyata keçirilir.

Siyahının forması. Siyahı formaları vərəq və kartoçka, cızıqlanmış və cızıqlanmamış formada ola bilər. Siyahıların əsas və daha məqsəduyğun formasına *cızıqlara bölünmüş vərəq* formasıdır. Bu uçot və nəzarətin ən etibarlı və rahat vasitəsidir. Bunun vasitəsilə siyahının düzülüş sistemi, tərkibi və təsvir məqalələrinin məzmunu haqqında əyani təsəvvür əldə etmək olar. Bununla yanaşı, vərəq formalı siyahı elmi-məlumat aparatı ilə də müşayiət olunur.

Çap olunan siyahılar üçün *çızıqlanmamış formadan* istifadə tövsiyə olunur. Çünki bunların ifadəliyi müxtəlif şriftlərin tətbiqi, mətnin seyrəkliyi, interval və digər nəşr üsulları ilə təmin olunur. Çap olunmuş siyahıların cızıqlanmamış forması onların həcmi kiçildir və kağızdan istifadəyə qənaəti artırır.

Siyahıların *kartoçka forması* vərəq formasında olan siyahılara köməkçi məzmun kəsb edir. Siyahıların kartoçka formasının bir sıra, xüsusilə, sənədli materialların sistemləşdirilməsində, sərlovhələrin redaktə edilməsi və vahid şəkllə salınmasında və s. müsbət tərəflərinin olmasına baxmayaraq hər halda bu vərəq formasını əvəz edə bilməz.

9. ARXİVLƏRDƏ ELMİ MƏLUMAT APARATININ QURULUŞU

Ölkənin hər bir arxivi müxtəlif tip arxiv məlumat, soraq kitabçaları, vəsaitləri və ədəbiyyatdan ibarət *elmi -məlumat aparatına* malikdir. Bu aparat bir tərəfdən, sənədli materialların tərkib və məzmununun açılmasını təmin edən məlumatlara malik olub, onların uçot, mühafizə işininin vəziyyətinin müəyyənlişməsinə və bunlardan hansı məqsədlər üçün istifadə olunaraq axtarılıb tapılmasına imkan yaradır, digər tərəfdən isə, arxivlərin elmi iş proseslərinin: komplektləşdirmə, ekspertiza, mikrofotosurət çıxartma və s. yaxından kömək edir.

Sənədli materialların uçotunu, onların elmi təşkilini, saxlanclarda cəld şəkildə tapılmasını, bunların tərkib və məzmunu təmin edən arxiv məlumatları və digər informasiya vasitələri (mövcud arxivin profili ilə bağlı olan) metodiki vəsaitlər kompleksi arxiv sənədli materialları üçün nəzərdə tutulan *elmi-məlumat aparatı sistemini təşkil* edir. Sənədli materiallar üçün elmi-məlumat aparatı sistemi bir-neçə halqadan ibarətdir. Bu sistemin müstəqil halqa qismində çıxış edənlərə aşağıdakıları aid etmək olar: *sənədli materialların uçotu üzrə məlumat kitabçaları, sənədli*

materialların məzmunu üzrə məlumat kitabçaları, arxivlərin kitabxanaları üzrə elmi-məlumat vəsaitləri, arxivlərdə informasiyaların mexaniki və avtomatik qaydada axtarışı üzrə vasitələr. Bu halqaların hər birinin öz təyinat və spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur.

Uçot, qeydiyyat (ilkin) halqasının əsas məlumat kitabçasını *siyahı* təşkil edir. Uçot məlumatlarının digər növlərindən fərqli olaraq siyahılar mühafizə vahidləri üzrə tərtib edilmiş uçotla birlikdə sənədli materialların məzmunu haqqında informasiya mənbəyi hesab edilir. Ona görə də siyahılar, həm sənədli materialların uçotu üzrə məlumat kitabçalarına, həm də onların məzmunu üzrə soruq kitabçalarına aid edilə bilərlər.

Siyahılardan başqa, uçot halqasına aid edilən məlumat kitabçalarına arxivlərdəki fondların vərəqələri, arxiv orqanlarındakı *fondların kataloqları* da aid edilə bilər. Uçot xarakterli məlumat kitabçalarına arxivdəki sənədli materialların mühafizə yerini müəyyən edən *topoqrafik göstəricilər* də aiddir.

Elmi-məlumat aparatı sisteminin ikinci halqasının əsas təyinatı arxivdəki sənədli materialların məzmunu haqqında hərtərəfli informasiyaya malik olan arxiv məlumat kitabçaları təşkil edir. Bu məlumat kitabçaları (siyahılar istisna olmaqla) uçot funksiyasına malik deyillər və bunların tərtibi sənədli materialların təşkili sistemini möhkəmləndirmir. Bu bir və ya bir-neçə fondu, bir arxiv, yaxud Dövlət Arxiv Fondunun bütöv və ya hər hansı bir hissəsinin materiallarını əhatə edir.

Uçot sənədlərinin məlumatlarına istinad edərək bunlar sənədli materialların müxtəlif aspektlərdə tərkib və məzmununu açır. Sənədli materialların məzmunu üzrə əsas məlumat kitabçalarına *siyahı, kataloq, icmal və soruq (bələdçi) kitabçaları* aid edilir. Sənədli materialların məzmunu üzrə köməkçi kitabçalara bütün informasiya sənədləri və müxtəlif metodiki vəsaitlər (təsnifat sxemləri, siyahılar, tarixi arayışlar, işçi təlimatları və s.) daxildir. Arxivin elmi-məlumat kitabxanasının kitab fondu da (qanunvericilik aktları, inzibati-ərazi bölgüsü üzrə məlumat-arayış vəsaitləri, dövlət müəssisələrinin tarixi üzrə məlumat kitabçaları, ölkənin tarixi üzrə sənədlərdən ibarət nəşrlər, monoqrafiyalar və s.) elmi-məlumat aparatına əlavə mənbə hesab edilir. Elmi-məlumat kitabxanası sənədli materialların təsnifat və ekspertizası üzrə elmi işin

səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həmçinin elmi-arayış aparatının bütün növlərinin tərtibinə, sənədlərin nəşr edilməsinə və s. kömək edir.

Müasir dövrdə arxiv işində geniş tətbiq edilən elmi-arayış aparatı sisteminin dördüncü halqasını maddi daşıyıcılar üzərindəki informasiyanın axtarışının avtomatlaşdırılmış üsulları təşkil edir.

10. ELMİ-MƏLUMAT APARATI SISTEMİNİN BAŞLICA TƏLƏBLƏRİ

Hazırda arxiv müəssisələrində tətbiq edilən elmi-məlumat aparatı sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələndirilir. Məlumat kitabçalarının hər bir tip (məlumat kitabçalarının ümumiləşdirilmiş növünə kataloqlar aid edilir) və növün bu sistemdə xüsusi yeri mövcuddur. Bu tip və növlər nə biri- digərini təkrarlayır, nə də əvəz edir. Arxiv məlumat kitabçaları sistemi ayrıca sənəddən başlayaraq sənədli materiallar kompleksində qurtarmaqla sənədli materialların bütün məcmusunu əhatə edir. Bu, həm uçot, həm də sənədli materialların məzmunu üzrə məlumat kitabçalarına aid edilir. Elmi-məlumat aparatı (EMA)-sənədlərin və sənəd informasiyanın axtarılması üçün nəzərdə tutulan soraq vasitələrinin (ikinci sənəd informasiyası) və məlumat bazalarının müxtəlif növləri üzrə sənədlərin təsviri elementlərinin məcmusudur. Arxiv sənədlərinə elmi-məlumat aparatının sistemi-arxiv soraq vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı tamamlanan kompleksidir, səmərəli istifadə məqsədilə sənədlərin tərkib və məzmunu haqqında vahid elmi-metodiki əsaslar üzrə yaradılmış məlumatlar bazasıdır. EMAS-nın vacib elementləri siyahılar, arxiv fondları üzrə soraq kitabçası, kataloqlar və onların funksiyasını yerinə yetirən məlumatlar bazasıdır. EMAS-nın vacib elementləri siyahılar, arxiv fondları üzrə soraq kitabçası, kataloqlar və onların funksiyasını yerinə yetirən məlumatlar bazasıdır.

Təşkilatın kargüzarlığında və arxivində yaradılmış uçot-soraq aparatının dövlət arxivinin EMAS ilə varisliyi təmin olunmalıdır. Bu varislik təşkilatın kargüzarlığı və arxivində sənədlərin vahid prinsiplər üzrə siyahısının tərtibinə və onlar üçün lazım olan lazımi məlumat aparatının yaradılmasına əsaslanır. Arxiv təşkilatının EYK-da təsdiq olunan həmin siyahıları (siyahının ilkin bölmələri) idarə arxivi sənədlərini daimi mühafizəyə

verənədək nəzarət nüsxəsi kimi özündə saxlayır. Sənədlər daimi mühafizəyə verildikdən sonra siyahılar arxivin EMAS-nın bir hissəsinə çevirilir. Təşkilatın arxivinin kargüzarlıq kartotekası və kataloqunun müxtəlif növlərinin, müstəqil, müstəqil element kimi EMA sisteminin tərkibinə, yaxud kataloqun müvafiq bölmələrinə daxil edilə bilər. EMAS-nı yaradarkən və inkişaf etdirərkən differensial yanaşma tətbiq edilir ki, bu da arxivin soraq və məlumatlar bazasının əlverişli tərkibinin, siyahıların tərtibi və təkmilləşdirilməsi metodikasının, soraq vasitələri üçün məlumatların, sənədlərin informasiya dolğunluğunun onlara aid olan mövcud elmi-məlumat aparatının tərkibi və vəziyyətinin, həmçinin əməli tələbatdan asılı olaraq üzərində iş aparılacaq fondların düzgün seçilməsini nəzərdə tutur. Çoxtərəfli, çoxsahəli informasiyanı əks etdirən təşkilatların fondlarının sənədləri və tərkibində daha çox xüsusilə qiymətli sənədlər olan şəxsi mənşəli fondların sənədləri ilk növbədə təsvir edilməlidir, siyahılar müxtəlif növ göstəricilərlə təmin olunmalıdır, yəni fond səviyyəsində fərdi xarakteristika tərtib olunmalıdır. Daha geniş məlumatlı fondlar üçün xülasələr, iş və sənədlərə isə göstəricilər tərtib olunur. Bir sahə üzrə informasiyanı əks etdirən təşkilatların fondları üzrə siyahılara əlavə göstərici də tərtib edilə bilər, fond səviyyəsində isə həm fərdi, həm də qrup halında xarakteristika tərtib edilə bilər. Bir mövzu üzrə məlumatı əks etdirən fondların sənədlərinə yaxud həmin fondlara əlavə olunmuş sənədlərin siyahılarına yalnız titul vərəqinin tərtibi kifayətdir. Fond səviyyəsində isə qruplaşdırılmış xarakteristika tərtib olunur yaxud onlar haqqında məlumatlar annotasiyasız fondların siyahısına daxil edilir.

Elmi məlumat aparatı yaradılarkən və təkmilləşdirilərkən informasiyanın əhəmiyyətindən asılı olaraq, fondun ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif elmi məlumat aparatı ola bilər. Həmçinin birləşmiş fondlara EMA yaradılarkən ona daxil olan hissələrin məlumatlarından asılı olaraq differensial yanaşma tətbiq edilə bilər. Arxivin EMAS-nın təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyən etmək üçün EMAS-nın istər mövcud olan ənənəvi elementlərinin, istərsə də avtomatlaşdırılmış növünün vəziyyəti təhlil edilir və uçotu aparılır. EMAS-nın vəziyyətinin uçotu aparılarkən isə fondun nömrəsi, siyahının nömrəsi, EMA-nın mövcud olan növləri göstərilir.

11. ARXİVLƏRDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ ELMİ MƏLUMAT APARATI

Arxivin avtomatlaşdırılmış EMA(AEMA) sənədlərin təsvirinin məlumatlar bazasının, informasiya axtarışının avtomatlaşdırılmış vasitələrə yerləşdirilməsinin və axtarışın əldə edilməsinin məcmusudur. Avtomatlaşdırılmış EMA arxivin birləşmiş informasiya sistemi çərçivəsində yaxud sərbəst məlumat bazası şəklində həyata keçirilir.

AMEA informasiya sistemində olan fondun, saxlama vahidinin, uçot vahidinin, sənədin təsviri, həmçinin əsas sözlərin faylı və rubrikatorları hesabına artırılır. AMEA-nın bir növü də bütöv mətnləri, onların rəqəmli surətini əks etdirən məlumatlar bazasıdır. AMEA arxivin ənənəvi elmi-məlumat aparatının bütün funksiyalarını yerinə yetirir və ənənəvi sistemə nisbətən arxiv sənədlərinin daha operativ və çoxşaxəli axtarışı və nəticə əldə etmək üçün geniş imkanlar verir(o cümlədən əlaltında, yaxınlıqda olması).

AMEA-nın yaradılmasının informasiya əsasını da ənənəvi EMAS-nın yaradılması üçün tələb olunan elementlər təşkil edir. EMA-nın məlumat bazasını artırmaq üçün aşağıdakılardan istifadə olunur: ilkin sənəd informasiyası, əsas və yardımçı uçot sənədləri, müxtəlif növ arxiv soraq vasitələrində olan informasiyalar

AMEA-nın məlumat bazasının bütün üç əsas mərhələləri üçün təsvirin vacib elementi olan əsas sözlər- təsvir obyektinin (fondun, saxlama vahidinin, uçot vahidinin, sənədin) məzmununu ümumi və yığcam şəkildə xarakterizə edən terminlərdir. Əsas sözlər məlumatlar bazasına konkret obyektin təsviri prosesində, yaxud o başa çatdıqdan sonra daxil edilir. Əsas söz bir sözdən yaxud qısa söz birləşməsindən ibarət ola bilər və əsas sözlərin xüsusi faylına yerləşdirilir.

Əsas sözlərin vacib növləri bunlardır:

“ Mövzular” –təsvir obyektini olan sənədlərdə əks olunmuş faktları, hadisələri, halları, fəaliyyət növlərini və.s qısa formada bildirən terminlər

12. MÜHAFİZƏ VAHİDLƏRİNİN TƏSVİR ELEMENTLƏRİ

Mühafizə vahidlərinin təsviri aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: *fond və onun hissələrinin adı, nomenklatura üzrə işlərin adı, mühafizə vahidinin sərlovhəsi, mühafizə vahidlərinin son tarixləri, vərəqələrin sayı, mühafizə tarixi, mühafizə vahidinin arxiv şifrəsi*. Xüsusi dəyərə malik olan mühafizə vahidlərinin təsviri annotasiya, materialın əsliliyi, bu sənədlərin yenidən istehsalı üsulları barədə məlumatlarla təchiz olunur.

Fond və onun bölmələrinin adlandırılması. Fondun adı mühafizə vahidinin mənsubiyyətini müəyyənləşdirir. Mühafizə vahidinin təsviri zamanı fondyaradıcı müəssisənin adı həmin müəssisənin aid və tabe olduğu yuxarı təşkilatın rəsmən qəbul edilmiş qısaltılmış şəkildə yazılır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində kimya sənayesi üzrə Baş İdarənin mühafizə vahidi aşağıdakı kimi yazılacaq: “Azər.respub. KTNKS Baş İdarəsi”. Fondyaradıcı müəssisənin adı dəyişdirildiyi hallarda sənədlərin əhatə olunduğu tarixi dövrlərdə müəssisənin adı necə adlandırılırdısa, o cür də yazılmalıdır. Fond adının ardınca mühafizə vahidinin aid olduğu fond bölməsinin adı yazılır.

İşin indeksi. Mühafizə vahidinin təsvirinin digər elementini işin indeksi, daha doğrusu, nomenklatura üzrə işin sıra nömrəsinin şərti təyinatı (rəqəmli, hərflə və ya qarışıq) təşkil edir. İşlərin indeksləri cari kargüzarlıqda sənədli materialların təşkili sistemini əks etdirir və onu möhkəmləndirir.

Mühafizə vahidinin adı. Mühafizə vahidinin təsviri zamanı buraya daxil olan sənədlərin tərkib və məzmunun səciyyəsinə müəyyənləşdirən adının tərtibi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühafizə vahidinin təsvirinin yeganə düzgün üsulu məzmunu əks etdiyi bilən daha dolğun və imkan daxilində daha lakonik adın seçilməsi təşkil edir. Demək olar ki, hər bir fonda bir və ya bir neçə ümumi əlamətə malik olan eyni növdən olan mühafizə vahidlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu qəbildən olan mühafizə vahidlərinə ad verərkən nümunə adlardan istifadə məqsədəuyğun hesab edilir. Nümunəvi ad və ya sərəlvhələrin tərkibinə mühafizə vahidinin bütöv bir qrupuna şamil edilə biləcək adları misal göstərmək olar. Buna həm də müəllifin adı ilə bağlı ola bilən sənədləri də misal göstərmək olar. Məsələn, “*C.Məmmədquluzadənin məktubları.*” Bu mühafizə vahidinə adı çəkilən müəllifin müxtəlif təyinatlı məktubları şamil etmək olar. Öz xarakterinə görə eyni növdən olan mühafizə vahidlərinin nümunəvi sərəlvhələrin tətbiqi bunların daha lakonik və dəqiq olmasını tələb edir. Sərəlvhədə siyahı materiallarının qruplaşdırılmış tərkib hissələri və bölmələri sadalanaraq bunlara müvafiq olan vərəqələrin, yaxud da mühafizə vahidinin (bəzi hallarda hər ikisinin) nömrələri göstərilir.

13. MÜHAFİZƏ VAHİDİNİN ARXIV ŞİFRƏSİ

Mühafizə vahidinin adı. Mühafizə vahidinin təsviri zamanı buraya daxil olan sənədlərin tərkib və məzmunun səciyyəsinə müəyyənləşdirən adının tərtibi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühafizə vahidinin təsvirinin yeganə düzgün üsulu məzmunu əks etdiyə bilən daha dolğun və imkan daxilində daha lakonik adın seçilməsi təşkil edir. Demək olar ki, hər bir fonda bir və ya bir neçə ümumi əlamətə malik olan eyni növdən olan mühafizə vahidlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu qəbildən olan mühafizə vahidlərinə ad verərkən nümunə adlardan istifadə məqsədəuyğun hesab edilir. Nümunəvi ad və ya sərəlvhələrin tərkibinə mühafizə vahidinin bütöv bir qrupuna şamil edilə biləcək adları misal göstərmək olar. Buna həm də müəllifin adı ilə bağlı ola bilən sənədləri də misal göstərmək olar. Məsələn, “*C.Məmmədquluzadənin məktubları.*” Bu mühafizə vahidinə adı çəkilən müəllifin müxtəlif təyinatlı məktubları şamil etmək olar. Öz xarakterinə görə eyni növdən olan mühafizə vahidlərinin nümunəvi sərəlvhələrin tətbiqi bunların daha lakonik və dəqiq olmasını tələb edir. Sərəlvhədə siyahı materiallarının qruplaşdırılmış tərkib hissələri və bölmələri sadalanaraq bunlara müvafiq olan vərəqələrin, yaxud da mühafizə vahidinin (bəzi hallarda hər ikisinin) nömrələri göstərilir.

Mühafizə vahidlərinin yekun tarixi. Mühafizə vahidinin sərəlvhəsinin ardınca onun yekun tarixləri, yəni müəssisə-fondyaradıcının kargüzarlığındakı mühafizə vahidinin başlanğıc və sona yetmə tarixləri göstərilir. Tarixlərin göstərilməsi lazım olan dövr üçün sənədli materialların axtarışı imkanlarını artırır, bunların xronoloji əlamət üzrə sistemləşdirilməsinə kömək edir, sənədli materiallarda əks etdirilmiş hadisə və faktlar arasındakı xronoloji əlaqələrin açılmasını yüngülləşdirir.

Surət sənədlərindən ibarət mühafizə vahidlərinin yekun tarixinə sənədin əslindəki olan tarix deyil, surətin hazırlandığı tarix aid edilir. Mühafizə vahidlərinin yekun tarixləri bir qayda olaraq il və tarixin ərəb rəqəmləri ilə qeyd edilməlidir: *məsələn, Başlanılıb: 5 yanvar 1961-ci il. Yekun vurulub: 31 dekabr 1961-ci il.*

Vərəqlərin sayı və mühafizə müddəti. Mühafizə vahidinin üz qabığında yekun tarixlərinin ardınca yeni sətirdən onun vərəqələrin sayı göstərilir. Bu mühafizə vahidindəki sənədlərin mühafizəsinə nəzarət və təminatla əlaqədardır. Vərəqlərin

nömrələri, həm də sənədli materiallardan müxtəlif məqsədlər üçün tarixi mənbə kimi istifadə zamanı iqtibas məlumatı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vərəqlərin sayı mühafizə vahidinin üz qabığında təsdiqlənmiş imza ilə göstərilir. Müvəqqəti mühafizə üçün nəzərdə tutulmuş vərəqlərin sayından aşağıda mühafizə müddəti göstərilir, daimi mühafizə üçün “daimi mühafizə etmək” sözü qeyd olunur.

Mühafizə vahidinin arxiv şifrəsi. Mühafizə vahidini siyahıya daxil edərkən onun üz qabığında arxiv şifrəsi də göstərilməlidir. Arxiv şifrəsi- mühafizə vahidinin şərti olaraq mühafizə olunduğu dövlət arxivinin qısaltılmış şəkildə işarə edilməsi, aid olduğu fondun nömrəsi, siyahının nömrəsi və özünün siyahı üzrə sıra nömrəsindən ibarətdir. Şifrə mövcud siyahı dairəsində sənədli materialların kəmiyyətə qeydiyyatına və arxivdə bunun cəld surətdə tapılmasına xidmət edir. Məhz elə buna görə də, sənədli materiallardan mətbuatda, arayışların verilməsində, çıxarış və surətlərin çıxarılmasında ilk növbədə, mühafizə vahidinin şifrəsinə istinad edilir

14. ARXIV KATALOQLARI

Kataloq –fondlararası arxiv məlumat vasitəsi olub, arxivin sənədləri haqqında informasiyanı mövzular(sahələr) üzrə qruplaşdırılır və sənəd informasiyası həmin kataloq üçün qəbul olunmuş təsnifat sxeminə uyğun olaraq yerləşdirilir. Müxtəlif kataloqların məcmuu arxivin kataloqlar sistemini təşkil edir. Hər hansı bir arxivin kataloqlarının tərkibi müəyyən edilərkən aşağıdakılar nəzərə alınır: onun səviyyəsi və profili, strukturu, tərkib və məzmunu, fondların işlənmə dərəcəsi, sənədlərdən istifadənin intensivliyi və məqsədi, arxivin digər məlumat vasitələrinin mövcudluğu və keyfiyyət səviyyəsi arxivin kadr və maddi texniki imkanları. Quruluş sxemindən asılı olaraq kataloqlar sistemli, tematik və onun müxtəlif növlərinə (adlı, coğrafi,obyekt) bölünür. Kataloqlar arxivdaxili və arxivlərarası ola bilər. Kataloqda təsvir obyekt müəyyən mövzu üzrə informasiyanı əks etdirən(sənədlər qrupu, sənədin bir hissəsi), saxlama vahidi, uçot vahidi, siyahı, fond(fondlar qrupu) ola bilər. Arxivdə kataloqlar sisteminin əsasını sistemli və adlı kataloqlar təşkil edir. Sistemli kataloqda sənədli informasiya bilik(elm) və cəmiyyətin əməli fəaliyyət sahələri üzrə təsniflərə bölünür və məntiqi ardıcılıqla yerləşdirilir. Sistemli kataloqa yaxud onun yarım bölmələrinə mövzu,coğrafi və adlı göstəricilər (müvafiq kataloqlar olmadıqda) tərtib edilə bilər. Tematik kataloqda mövzu üzrə sənədli informasiya

yarım mövzu, rubrika və yarımrubrikalar üzrə məntiqi ardıcılıqla qruplaşdırılır. Müstəqil tematik kataloq o vaxt yaradılır ki, orada informasiyanın qruplaşdırılması sistemli kataloqun bölmələrinin qruplaşdırılmasından fərqlənmiş olsun. İdarələrin tarixi üzrə kataloqda sənəd informasiyası sahələr üzrə, sonra isə təbəçilik üzrə, daha sonra idarələrin tipləri(sahələri) üzrə (banklar, zavodlar, cəmiyyətlər, şirkətlər) əlifba sırası, daxilə isə onların adlarının əlifbası üzrə təsniflərə bölünür. İnzibati-ərazi bölgüsünün tarixi üzrə kataloqda sənədli informasiya inzibati-ərazi vahidi növlərinin əlifba sırası üzrə, onun daxilində adların əlifba sırası üzrə təsniflərə bölünür. Mövzu kataloqunda sənədli informasiya mövzu anlayışını əlifba sırası (faktlar, hadisələr, coğrafi adlar) və şəxslərin soyadı üzrə təsnif olunur. Adlı kataloqda sənədli informasiya sənədlərdə adı çəkilən yaxud onların müəllifi olan şəxslərin soyadının əlifbası üzrə təsvir olunur. Sonrakı sistemləşdirmə xronoloji yaxud məntiqi ardıcılıqla aparılır. Coğrafi kataloqda sənədli informasiya coğrafi və topoqrafik obyektlərin əlifbası üzrə (ölkənin, respublikanın, vilayətin, iqtisadi rayonun, yaşayış məntəqəsinin, dənizin, çayın və.s) təsnif olunur. Kataloqlar sisteminin inkişaf mənbələrindən biri də tematik mövzu-tematik kartotekalar, həmçinin daha çox informasiyalı və tez-tez istifadə olunan şəxsi heyət üzrə sənədlərin kartotekası ola bilər. Müstəqil mövcud olan kartotekalar digər kataloqlar sistemilə göstərici vasitəsilə əlaqələndirilə bilər. Kataloqların hazırlanması, yaradılması və aparılması üzrə işlərin məcmuu sənədlərin kataloqlaşdırılması adlanır. Arxivdə o həm müstəqil iş növü kimi (tematik işin aparılması), həm də sənədlərin təsviri və aşkar olunması ilə eyni vaxtda, əlaqəli şəkildə aparıla bilər. Kataloqlaşma zamanı aşağıdakıları nəzərdə tutan differensial yanaşma tətbiq olunur: arxiv fondlarının, onların struktur hissələrinin seçilməsində növbəliyin müəyyən edilməsi; işlərin, sənədlərin və məlumatların seçilməsi; sənədli informasiyanın təsvirinin müvafiq üsulunun seçilməsi. Kataloqun təsvir hissəsinin tərkibinə daxildir: arxivin adı, indeks, rubrika, yarımrubrika, hadisə yeri, məzmun, fondun nömrəsi, fondun adı, siyahının, saxlama vahidinin, uçot vahidinin, vərəqin nömrələri, sənədin dili, yaranma üsulu; kartoçka kataloqu üçün-həmçinin tərtibçinin soyadı və təsvirin tərkib tarixi. Kataloqun bölmələri arasında yaxud onun bölmələrilə digər arxiv soraq vasitələri arasında əlaqə yaratmaq üçün aşağıda göstərilən istinad sistemi tətbiq olunur: tam istinad(indeksiz anlayışdan indeksli anlayışa), iki və daha çox əlaqəli anlayışlar üçün

qismən istinad. İstinad kartoçkalarında “rubrika” və “yarımrubrika” sütunları adi qaydada tərtib olunur, “məzmun” sütununda isə “bax:həmçinin...” göstərilir, kataloqun müvafiq yarım bölmələrinin yaxud istinad olunan digər arxiv soruq vasitələrinin adlarının indeksi verilir. Kataloqun aparılması-onun fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı işlər kompleksindən ibarətdir: işin elmi-metodiki təminatı, kartoçkaların indeksləşdirilməsi, onların indekslər və rubrikalar üzrə sistemləşdirilməsi:kataloqa istinad vasitəsinin tərtibi; kataloqun təkmilləşdirilməsi; kataloqlaşma və kataloqdan istifadəüzrə işlərin uçot formalarının aparılması.Elmi-metodiki təminata ayrı-ayrı fondların(yaxud onların bir qrupunun)kataloqlaşdırılması üzrə metodiki vəsaitlər, kataloqların təsnifini vaxtaşırı dəqiqləşdirən və tamamlayan işçi sxeminin işlənilib hazırlanması daxildir. İndeksləşmə-təsnifat sxemi üzrə bu və ya digər indeksin(indekslərin)seçilməsi yaxud tərtibi və onun kataloq kartoçkasının müvafiq informasiyasına aid edilməsidir. Adlı kataloqda kartoçkalar indeksləşdirilmir, əlifba üzrə yerləşdirilir. Kataloqun təkmilləşdirilməsi təsnifat sxeminin təkmilləşdirilməsini;kataloqun məzmununun yoxlanılması və tərtibini;təsvirin yoxlanılmasını (redaktə olunması, bir fond yaxud siyahı üzrə təsvirlərin eyni növlü informasiya ilə birləşdirilməsi) nəzərdə tutulur.

Sənədli materiallardan istifadənin daha yaxşı, səmərəli təşkili məqsədilə arxivlər siyahılarla yanaşı, (fond məlumat vasitələri), həm də tematik məlumat vəsaitləri də tərtib edirlər. Bu vəsaitlər fond mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni mövzu prinsipi üzrə qruplaşdırılmış sənədli materiallar haqqında məlumatlardan ibarətdir. Tematik-məlumat vəsaitlərinin əsas növlərinə *kataloq və tematik icmallar* aid edilir.

Tematik- məlumat vəsaitlərinin mühüm fərqi burada təsvir obyektinə ayrı-ayrı sənədlərin (hətta bu sənədlərin ayrı-ayrı hissələri) , mühafizə vahidi və mühafizə vahidləri qrupları aid edilir. Tematik-məlumat vasitələrinin üstünlüyü sənədli materialların axtarışının sürətləndirilməsi, tədqiqatçının mövzusunə aid özünün belə güman etmədiyi fonda istiqamətləndirilməsi ilə izah edilir. Lakin bununla belə tematik- məlumat vəsaitləri də müəyyən nöqsanlara malikdir. Bu vəsaitləri müvafiq mövzular üzrə mütəxəssislər deyil, arxiv əməkdaşları tərəfindən hazırlanması həmin sənədlərin qeyri-mükəmməl ola biləcəyini də istisna etmir. Bundan başqa, tematik -məlumat vəsaitini hazırlayan arxiv əməkdaşı və bundan istifadə edən tədqiqatçının hazırkı mövzusunun

məzmunu, çərçivələri haqqında nöqteyi-nəzərlərinin də müxtəlif olması faktı şübhə doğurmur. Bütün bu deyilənlərdən belə bir yəqinlik əldə etmək olar ki, hətta yüksək keyfiyyətli tematik-məlumat vəsaiti belə siyahıların əhəmiyyətini azaltmır. Arxiv kataloqu –arxiv məlumat kitabçası tipi olmaqla (bir qayda olaraq kartoçka), informasiyanın mövzu, sahə və s. bu kimi predmetlər üzrə paylaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kataloqlar materialların istənilən kompleksi üçün tərtib oluna bilər. Kataloq fondlarası və arxivləarası məlumat rolu oynayır. Arxiv məlumat vəsaitləri içərisində kataloqlar aparıcı yerlərdən birini tutur. Öz məcmusu ilə bunlar xüsusi bir sistem-kataloq sistemini yaratmaqla sənədlər haqqında detallı məlumatların əldə edilməsini təmin edir. Öz formasına görə arxiv kataloqları, bir qayda olaraq kartoçka və kitab formasında ola bilər. Kataloqların düzülüş sxeminin işlənməsi, sənədlərin üzə çıxarılması, seçilməsi, təsviri, həmçinin kataloqların növlərinin müəyyən edilməsi və onların tərtibi metodları- kataloqların tərtibi üzrə bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi *arxiv sənədləriniun kataloqlaşdırılması* adlanır. Sənədlər haqqındakı məlumatlar, bunların sahə, problem, mövzu, konkret bir məsələ, ad, soyadı, tarix və s. üzrə bölgüsü kataloqların bölmələr üzrə tərtib edilməsini şərtləndirən mühüm meyarlardan biridir.

Elmdə bu və ya digər hadisənin ümumi və xüsusi tərəflərinin dərki məqsədilə deduktiv və induktiv dərketmə üsullarından istifadə olunur. Hadisənin ümumi tərəflərindən başlayaraq xüsusi tərəflərinə dərki **deduksiya**, xüsusi tərəflərindən ümumi tərəflərinə dərki isə, **induksiya** adlanır. Dərketmənin bu üsulları arxiv materiallarının məzmunun öyrənilməsinə də tətbiq edilir. Bu üsullar sənədli materialın öyrənilməsinə insanın praktiki fəaliyyəti və elmin müxtəlif sahələri nöqteyi-nəzərindən analitik yanaşılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda bu üsullar sənədlərin məzmununun burada işıqlandırılan konkret predmetlər üzrə birləşdirilməsinə imkan yaradır. Səciyyələndirilən bu üsullar, həm də müxtəlif kataloqların düzülüş sxeminin tərtibinin əsasını təşkil edir. Arxiv kataloqlaşdırılmaya birinci kateqoriyaya aid olan fondlardan başlayır, lakin bu zaman kataloqlaşdırmanın bir sıra səciyyəvi meyarları nəzərə alınmalıdır. Həmin meyarlara aşağıdakılar aiddir: fondların işlənmə kompleksliyi; sənədlərin istifadə intensivliyi; arxivin elmi-məlumat aparatının tərkib və keyfiyyəti və

onun elementləri; fondların məzmunundan ibarət kartoçkaların arxivdə mövcudluğu; fond sənədlərinin saxlanması səviyyəsi. Fondların işlənmə kompleksliyi, eyni vaxtda birinci kateqoriyalı fondlarla yanaşı öz sənədlərinin məzmunu, təbəçilik mənsubiyyəti, tarixinə görə ikinci, üçüncü kateqoriyalı fondlarla əlaqəli olan, həm tarixi, həm də məntiqi cəhətdən vahid təşkil edən komplekslərin kataloqlaşdırılmasını bildirir. Məsələn, nümunə olaraq buna dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının və ya planlaşdırma, mədəniyyət orqanlarının bütün dövrlər üzrə fəaliyyətlərini əks etdirən fondları göstərmək olar. Kataloqlaşdırma prosesində fondların sənədlərinin kompleksliyi şəkildə öyrənilməsi - sənədlər arasındakı məntiqi əlaqənin, bunların informasiya əhəmiyyətliliyinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Hər bir kateqoriya üzrə ilk növbədə daha çox istifadə edilən sənədlərin kataloqlaşdırılması mühüm hesab edilir. Arxiv fondlarının istifadəsinin intensivliyini nəzərə almaqla, zəruri hesab edildiyi halda, ilk növbədə, ikinci kateqoriyadan olan fondların kataloqlaşdırılmasını həyata keçirtmək olar.

Kataloqlaşdırmanın əsas meyarlarından birini də arxivin elmi-məlumat aparatı sisteminin tərkibi, keyfiyyəti və onun elementləri təşkil edir. Burada elmi-məlumat aparatı sistemində əsas tiplərin: siyahı və kataloqların (siyahıların keyfiyyəti, xüsusilə, mühafizə vahidlərinin məzmununun təzahürü nəzərdə tutulur) qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şəkildə biri-birini tamamlaması; fond haqqında informasiya göstəricilərinin həcmi genişləndirən coğrafi və adlı kataloqların olması nəzərdə tutulur. Kataloqlaşdırma üçün nəzərdə tutulan sənədlərin struktur hissələrinin müəyyənləşdirilməsindən sonra kartoçkalar üzərində təsviri veriləcək mühafizə vahidlərinin seçiminə başlanılır. Bu cür seçməyə başlayarkən müəssisənin fəaliyyətinin ən zəruri və köməkçi tərəflərini əks etdirən sənədlərin ön plana çəkilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Əsas sənədlərdə müəssisənin fəaliyyət istiqamətləri haqqında məlumat yer tutur. Köməkçi sənədlər isə, bir qayda olaraq arayış xarakteri kəsb edir. Məhz elə buna görə də, kataloqlaşdırma zamanı ilk növbədə müəssisənin əsas fəaliyyətini əks etdirən mühafizə vahidlərinin seçilməsinə üstünlük verilir. Kataloqlaşdırma üçün mühafizə vahidləri və ayrı-ayrı sənədlərin seçilməsi zamanı arxiv mütəxəssisi sənədlərin növü və rəngarəngliyinə də diqqət yetirməlidir. Çünki bunlar müəssisənin fəaliyyətinin müvafiq aspektlərini

səciyyətləndirir və sənədin əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək edir. Bunu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, müəssisənin əsas fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin hamısı heç də siyahıda öz təzahürünü dolğun tapa bilmir. Məsələn, siyahılarda protokolların, qərarların, göstərişlərin, sərəncamların məzmunu sona qədər açılmayıb, məhz elə buna görə də, kataloqlaşdırma zamanı bunlara ilk növbədə müraciət olunur.

Kataloqlaşdırma üçün mühafizə vahidlərinin və ayrı-ayrı sənədlərin seçimi zamanı yadda saxlamaq lazımdır ki, təşkilati-sərəncamverici sənədlər, həm də daimi olaraq mühafizə olunan sənədlərin bir qrupu bütün hallarda kataloqa daxil edilməyə də bilər. Əgər tabeəddi (yuxarı) və tabe olan müəssisələrin fondları bir arxivdədirsə, bu zaman bu cür sənədlər tabeəddi (yuxarı) müəssisənin fondunda kataloqlaşdırılır. Bir qayda olaraq məlumat məqsədilə yuxarı müəssisədən təşkilati-sərəncam verici sənədlər, şəxsi heyət üzrə materiallar da (şəxsi hesablər, əmrlər, siyahılar, ödəniş cədvəlləri) kataloqa daxil edilmir. Elmi əhəmiyyət kəsb edən şəxsi tərkib üzrə materiallar haqqında məlumatlar isə, adlı kataloqlara daxil edilə bilər (bu haqda aşağıda şərh veriləcək). Bu kataloqa, həm də daimi mühafizə üçün arxivdə saxlanılan şəxsi işlərin məzmunu haqqında məlumatlar da daxil edilir. Sənədin əsas məzmun meyarlarına, əgər sənəd müəssisənin fəaliyyətini əhatə edirsə, bu zaman müəssisənin əhəmiyyəti, fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, sənədlərdə işıqlandırılan hadisələrin məkanı və tarixləri, sənədin görkəmi, fondun mühafizə dərəcəsi aid edilir. Kataloqda hər bir mühafizə vahidi, sənəd haqqında təsvir verərkən əsas diqqəti onun daşıdığı başlıca məzmunu yönəltmək lazımdır. Deyilənləri nəzərə almaqla tarixi tematika üzrə kataloqlaşdırmanın əsasını cəmiyyətin siyasi, əmək və ictimai fəaliyyətini izah edən sənədlərin məlumatları təşkil etməlidir. Bunun üçün dövlət, hökumət və ictimai təşkilatların iclaslarının, qurultaylarının sərəncamları, yazışmaları, hesabatları, informasiya materialları, vətəndaşların tələbləri, məktubları, ərizə və şikayətləri aiddir.

Xalq təsərrüfatı üzrə materialların kataloqlaşdırılmanın əsasın bu və ya digər təsərrüfat sahəsinin inkişafını əks etdirən məlumatlar təşkil etməlidir. Fondlarda bu cür məlumatlar, bir qayda olaraq məruzə yazılarında, elmi axtarışlar haqqında hesabatlarda, tikinti layihələrində, müəlliflərin yaradıcılıq əlyazmalarında, bu və ya digər hadisə və proseslərin elmi təsvirlərində əks etdirilir.

Sənəd və mühafizə vahidinin təhlili prosesində arxiv mütəxəssisi üçün başlıca vəsait təsnifat sxemi hesab edilir. Bu arxiv mütəxəssisinin sənədlərin məzmunun təhlili işinə düzgün və dəqiq yönəlməsinə şərait yaradır, onun daha məqsədyönlü olmasına kömək edir. Mühafizə vahidini təhlil edərkən arxiv mütəxəssisi sənədli məlumatların fərdiliyinə, məlumatların konkretliyinə diqqətlə yanaşmalıdır. Məhz ona görə də, mühafizə vahidini vərəq-vərəq nəzərdən keçirən arxiv mütəxəssisi bu işdə vacib sayılan meyarlar üzrə məlumatların üzə çıxarılmasına asanlıqla nail olur. Mühafizə vahidində vacib məlumatlara rast gəlinən sənədlərdəki məlumatlar əvvəlcə nişanlanır, sonra isə kartoçkalara qeyd edilir.

15. KATALOQLAŞDIRMANIN ƏSASLARI VƏ KATALOQLARIN SİSTEMİ

Kataloqlar arxiv sənədli materiallarının məzmununu daha geniş şəkildə əks etdirən tematik –məlumat, arayış vəsaitidir. Kitabxana kataloqları kimi arxiv kataloqları da kartoçka şəklindədir. Arxiv kataloqları *mövzu-tematik* və *adlı kataloqlar* kimi iki növə təsnif olunur. Qruplaşdırılma (sistemləşdirmə) prinsipi üzrə kataloq kartoçkaları *əlifba* və *sistematik* ola bilər. Əlifba kataloqları sovet hakimiyyətinin dövlət quruluşundan əvvəlki arxivlərdə yaradılmışdı. Bunların əsasını kartoçkaların söz anlayışların əlifba ardıcılığı prinsipinə uyğun yerləşdirilməsi təşkil edir. Əlifba kataloqları ayrı-ayrı işlərin məhdud idarəçilik məqsədləri üçün axtarışı zamanı çox rahat və əlverişli idi, lakin bunların da bəzi, xüsusilə, geniş mövzudan olan arxiv materiallarının axtarışı prosesində çatışmazlıqları mövcud idi. Müasir dövrdə arxivlər daha çox sistematik kataloqların yaradılması üzərində çalışırlar. Sistematik kataloqların əsası – sənədli materiallar haqqında məlumatların mövzular üzrə bölmələrin məntiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış ardıcılıqla qruplaşdırılması kimi qurulma prinsipindən ibarətdir. Bu cür kataloqun təşkili məcburi qaydada bölmə və yarım bölmələr arasında qarşılıqlı dəlillər, istinadlar sisteminin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu prinsip adlı kataloqların, həmçinin bir-neçə daxili tematik bölmə materiallarının təşkilində də tətbiq olunur. Məsələn, “Sənaye” bölməsində fabrik və zavodlar haqqında məlumatlar sahələr üzrə birləşir, sahələr üzrə yarım bölmələr isə, əlifba qaydası ilə müəssisənin adı ilə

əks etdirilir. Hazırkı dövrdə sistemativ kataloqları bütün mərkəzi və bir çox yerli dövlət arxivləri tərtib edirlər. Hər bir arxiv kataloqu öz sənədli materiallarının tərkib, məzmun istifadə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən işlənmiş ümumi sxem əsasında hazırlayır.

Sistemativ kataloqlar arxivdə mühafizə edilən bütün sənədləri deyil, bunların yalnız ya böyük, ya da kiçik hissəsini əhatə edir. Kataloqa daxil edilən materiallar elmi, yaxud praktiki əhəmiyyətə malik olmalıdır. Bundan başqa, bəzi hallarda siyahılar mühafizə vahidlərinin üzə çıxarılmasına imkan yaratdıqlarına görə bunların, həm də kataloqda təzahür tapmasına ehtiyac duyulmur. Ən başlıcası budur ki, arxivlər öz sənədlərinin kataloqlaşdırılması kimi çox mürəkkəb və çətin iş hesab edilən bir prosesə başlamışlar. Arxivlərdə daha mühüm və çox istifadə edilən sənədli materiallardan ibarət fondların kataloqlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bundan sonra çoxmövzulu materialları özündə birləşdirən fondlar, məzmunlarının siyahılarda daha müfəssəl şəkildə açılması mümkün olmayan fondlar da kataloqlaşdırılmaya cəlb olunur. Arxiv materiallarının kataloqlaşdırılmasının daha geniş vüsət tapmış yollarından biri fondların tematik cəhətdən işlənilməsidir. Bu proses kataloq üçün zəruri sayılan bütün məlumatların siyahı başlıqlarında kifayət qədər olmadığı halda, işlərə inventar siyahısı üzrə naturadan baxış ilə həyata keçirilir. Arxivlərdə istifadə olunan mövzu-tematik kartoçka formalarından birini nəzərdən keçirək. Kartoçkanın sol hissəsində (yaxud kartoçkanın yeni formasında aşağıdan başlayaraq) mühafizə vahidinin şifrəsi əks etdirilir. Əsas hissə materialların təsvirini əhatə edir: kartoçkanın yuxarı hissəsində kataloqun hazırkı kartoçkanın aid olduğu tematik bölməsi və yarım bölməsi göstərilir, yuxarıda sağ küncdə hadisənin tarixi və məkanı qeyd olunur. Bütövlükdə isə, kartoçka aşağıdakı görkəmə malikdir:

1879	İncəsənət	1836
Azər.SSR.MDİA	Teatr və musiqi	Naxçıvan
f.37.,teatr müdiriyyəti , siyahı 1, müh.vah.27, 3vər.	C.Məmmədquluzadənin tamaşasının səhnələşdirilməsi haqqında xatirələr	

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kataloqlar, təkcə mühafizə vahidləri üçün deyil, həm də ayrı-ayrı sənədlər və ya işlər qrupları üçün kartoçkalardan ibarətdir. Ayrı-ayrı sənədlər üçün kartoçkaların tərtibinin eyni formaya malik, məzmunca müxtəlif: əmr, sərəncam, hesabat və s. qismindən olan mühafizə vahidlərinin kataloqlaşdırılması zamanı mühüm yeri vardır. İşlərdən ibarət qruplar üçün kartoçkaların tərtibi müqayisədə bir məhdud mövzuya aid olan, siyahıda kompakt şəkildə yerləşdirilmiş materialları, məsələn, eyni dövrdə bir rayon ərazisindəki fabrik-zavod sahibkarları tərəfindən törədilən pozuntu halları haqqında materialları əhatə edir. Kataloqa aşağıdakı hallarda: baxış üçün nəzərdə tutulan fond və onun hissələri dəqiqliklə aydın olmadıqda, yaxud da fondlar həddindən artıq çox olduqda, siyahı üzrə axtarışların aparılması çətinlik törətdikdə elmi-məlumat vəsaiti kimi yanaşılır. Qeyd olunanları nəzərə almaqla arxiv kataloqlarından istifadənin aşağıdakı nizamını göstərmək olar. İlk növbədə, mövcud kataloqun hansı fondlara və hansı məsələlərə aid olduğunu üzə çıxartmaq lazımdır. Sonra isə, kataloqun düzülüş sxemi ilə tanış olmaqla maraqlı materiallardan ibarət bölmələri qeydə almaq lazımdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, arxivçi-kataloqçu kartoçkaları sistemləşdirərkən bir qayda olaraq material barədə mövcud kartoçkada əks olunmuş məlumatlara malikdir. Bu arxivçi-kataloqçunun məlum mənada formal səciyyə daşdığından xəbər verir. Məsələn, kataloqçu “Məhsul” səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti haqqında kataloqa həmin cəmiyyətin fəaliyyətindən bəhs edən kartoçkanı kataloqun “Məhsul” inhisar birliyi haqqındakı bölməsinə daxil edə bilməz. Çünki həmin kartoçkada kənd təsərrüfatı, maşınqayırma sahəsində inhisarçı birlik sayılan “Məhsul”dan söhbət getmir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- 1. “ Dövlət və bələdiyyə orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində arxiv işinin təşkilinə dair TƏLİMAT”. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 72 səh.**

2. **Mətanət Məmmədova “Arxivşünaslıq” – Bakı 2003**
3. **İlhamə Səfərova “Arxivşünaslıq”- Bakı 2014**